

Ш143
Q-86

AYTƏKİN QULİYEVƏ

İNGİLİSİZMLƏR
VƏ
TƏRCÜMƏ

249723

MLP/Şəxsiyyətin adına
Azərbaycan Milli
Kətbəxanası

«Nurlan»
Bakı - 2008

ÖN SÖZ

Redaktor: *f.e.n., dos. Q.BAYRAMOV*

Rəyçilər: *f.e.d. İ.QASIMOV*

f.e.n., dos. A.HÜSEYNOV

İngilisizmlər və tərcümə. Bakı, «Nurlan», 2008. – 92 səh.

Bu və ya digər dildə milli koloritlə bağlı olan, bir dildən başqa dilə tərcümə zamanı çətinlik törədən söz və söz birləşmələri dilçilikdə *reali* hesab olunur.

Realilər sırf milli xarakterli, məişətlə bağlı əşyaların, anlayışların, mücərrəd varlıqların adlarını əks etdirir. Bu qəbildən olan sözlər, əslində ekvivalentsiz leksik vahidlərdir.

Kitabda dildə *realilər*, onların təsnifatı verilir və onların tərcümədə verilməsi prinsipləri ingilis dilindən Azərbaycan dilinə edilmiş tərcümə ədəbiyyatından toplanılmış misallar əsasında təhlil olunur.

Q $\frac{4602000000 - 463}{N - 098 - 2008}$ *Qrifli nəşr*

© «Nurlan», 2008

Tərcümə nəzəriyyəsində «*reali*» termini ilə bəzən xalqın məişətinə daxil olan əşya və anlayışlar, bəzən isə həmin əşya və anlayışları bildiren sözlər nəzərdə tutulur. Burada isə biz «*reali*» terminini müəyyən əşyaları, anlayışları və hadisələri bildiren söz və söz birləşmələrinin adı kimi işlədirik.

Bu və ya digər dildə milli koloritlə bağlı olan, bir dildən başqa dilə tərcümə zamanı çətinlik törədən söz və söz birləşmələri külli miqdardadır.

Realilər ən çox bədii ədəbiyyatın tərcüməsi ilə bir dildən başqa dilə keçir, keçdiyi dili zənginləşdirir. Onların başqa dillərdə qarşılığını tapmaq, yaxud onları tərcümə etmək *mümkün* olmur.

Realilər sırf milli xarakterli, məişətlə bağlı əşyaların, anlayışların, mücərrəd varlıqların adlarını əks etdirirlər. Bu qəbildən olan sözlərin başqa dildə verilməsi tərcüməçilərin qarşısında bir problem kimi durur.

İngilis dili *realilərinin* Azərbaycan dilinə keçməsi ingilis ədəbiyyatının bu dilə tərcüməsinin nəticəsidir. Məsələn, *golf, dollar, sent* və s.

Realilərin tərcümə lüğətlərində verilməsi də çətinlik törədir.

Deməli, *realilər* tərcümə işində çətinlik törədən söz qruplarıdır.

Doğrudur, Azərbaycan dilinə dünya ədəbiyyatından çoxlu tərcümələr olunmuşdur. Lakin tərcümənin nəzəri,

istərsə də, praktik problemləri Azərbaycan dilçiliyində və ədəbiyyatşünaslığında səthi tədqiq edilmişdir.

Məlumdur ki, tərcüməşünaslıq elmlərin təsnifatında hələ də öz yerini tapmamışdır. Bəziləri tərcüməşünaslığı ədəbiyyatşünaslıqla, bəziləri dilşünaslıqla bağlayır, bəziləri isə tərcüməşünaslığı ayrıca bir elm hesab edirlər. Biz bu sonuncuların tərəfdarıyıq. Göründüyü kimi, tərcüməşünaslığın özünün mahiyyəti və onun elmlər təsnifatında heç olmazsa, yeri indiyədək müəyyənləşdirilməyib.

İngilis dilindən Azərbaycan dilinə edilən tərcümələrin elmi təhlilinə aid dos. İ.Rəhimov, dos. Q.H.Bayramov, prof. B.H.Hüseynov, prof. V.Quliyev, H.F.Əliyev və s. tədqiqat işləri aparmışlar. Lakin həmin tədqiqatlarda realilər problemi diqqətdən kənar qalmışdır. Bu fikri alman, fransız, ispan və s. dillərdən birbaşa dilimizə edilmiş tərcümələrin təhlili və tənqidi sahəsinə də aid etmək olar. Qeyd etdiyimiz kimi, tərcüməşünaslıqda həllini tapmamış problemlərdən biri də realilər problemidir.

Monoqrafiyada realilərin mahiyyəti açılır, onların təsnifatı verilir və onların tərcümədə verilməsi yolları üzərində dayanılır.

Əsərin nəzəri əsasları olaraq ingilis, amerikan, alman, rus və Azərbaycan tərcüməşünaslarının tədqiqatları götürülür. Bununla yanaşı, başqa dillərin də tədqiqatçılarının bu sahədəki fikirlərindən yeri gəldikdə istifadə olunur.

Kitabda illüstrativ material ingilis dilindən birbaşa Azərbaycan dilinə edilmiş tərcümələrdən – Ayra Levin,

Artur Heyli, Somerset Moyem və s.-dən edilmiş tərcümə ədəbiyyatından götürülür.

Bunlardan əlavə, prof. O.İ.Müsəyevin redaktəsi ilə tərtib olunmuş «Azərbaycanca-İngiliscə lüğət»dən də misallar verilir.

Realilərin mahiyyəti, onların Azərbaycan dilində verilməsi yolları, orijinaldan tərcümədə realilərin verilməsində müsbət və mənfi hallar ilk dəfə bu kitabda aşkar olunur və tərcümə nəzəriyyəsi yeni fikirlərlə zənginləşdirilir.

Bir məsələni də qeyd etmək lazımdır. Belə ki, tərcüməşünaslıqda reali adlandırılan sözlərin başqa dildə (və ya dillərdə) ekvivalenti olmur. Bu səbəbdən də realiləri ekvivalentsiz leksik vahidlər də adlandırırlar.

Həmin monoqrafiyada illüstrativ material olaraq ingilis dilindən Azərbaycan dilinə edilmiş tərcümələrdən toplanmış realilər verilir. Buna görə də əsərdə verilən dil materialını ingilisizmlər adlandırmağı məqsədə uyğun hesab edərək onu kitabın adında əks etdirmək məsləhətdir.

Monoqrafiya tərcümə nəzəriyyəsi və tərcümə işi ilə məşğul olanlar, ədəbi tənqidçilər, tərcümə nəzəriyyəsinə dərs deyən müəllimlər, həmçinin magistrantlar, habelə geniş oxucu kütləsi üçün nəzərdə tutulur.

Professor H.K.Quliyev.

GİRİŞ

0.1. Azərbaycanca tərcümə sənətinin inkişafı tarixindən

Türk xalqları dövlətinin, siyasətinin və mədəniyyətinin tarixi uzaq keçmişə gedib çıxır. Bununla əlaqədar A. Qurbanov yazmışdır ki, türklər dünyanın üç qitəsində – Asiya, Avropa və Afrikada 150-dən artıq siyasi quruluş yaratmışlar. Bu siyasi quruluşları imperatorluqlar, dövlətlər, bəyliklər, atabəyliklər, xanlıqlar, cümhuriyyətlər (respublikalar) təşkil edir. Bunların xüsusi adları (məsələn, Xəzər imperatorluğu, Karluq dövləti, Saltuklu bəyliyi, Şam atabəyliyi, Peçenek xanlığı, Hatay cümhuriyyəti və s.) başqa-başqa olsa da, məzmunca tam türk siyasi qurumları idi. Miladdan əvvəl IV əsrdə qurulmuş Asiya Hun imperatorluğu böyük sahəni – Xəzər dənizindən Sakit okeana qədər olan əraziləri əhatə edirdi.¹

Bu qədər siyasi quruluşu olan türk xalqlarının sərhəddi, başqa dillərdə danışan xalqlarla siyasi, mədəni və iqtisadi əlaqələri, heç şübhəsiz ki, olmuşdur. Belə əlaqələrin yaradılmasında tərcüməçi də iştirak etmişdir. Bu əlaqələrin yaradılmasında tərcüməsiz, tərcüməçisiz iş aparmaq qeyri-mümkün olardı.

Orxon-Yenisey abidələrində Çinlə türklərin yaxın olması, onlar arasında həyatın bütün sahələrində əlaqələr

yaradılması haqqında məlumatlar vardır. Orxon-Yenisey yazılı abidələrində də Çin dilində yazılar vardır.

Deməli, türklər arasında yazılı tərcümənin tarixi həmin dövrdən başlanır. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi kitablarda isə fars dilindən Azərbaycan dilinə tərcümə olunmuş bədii nümunələr də verilmişdir. Bu da XI-XIII əsrlərə aid olan tərcümələrdir. Bundan sonra Azərbaycanda tərcümə işi durmadan inkişaf etmiş və sovet dövründə bu sahədə də böyük nailiyyətlər əldə olunmuşdur.

Elmi və bədii əsərlər, hər şeydən əvvəl, aid olduğu xalqın və ölkənin həyatını, mənəvi təcrübəsini və fəlsəfi anlayışlarını əks etdirdiyi üçün başqa xalqları da maraqlandırır. Çünki bir xalqın bu və ya digər sahələrdəki təcrübəsi başqa xalqları həm mənəvi, həm də bədii-estetik cəhətdən zənginləşdirir. Buna görə də ziyalılar başqa dillərdən, xüsusən qabaqcıl xalqların dillərindən elmi, ədəbi əsərlərin tərcüməsinə xüsusi fikir vermişlər.

Azərbaycanda elmi və bədii əsərlərin tərcüməsinin tarixi qədimdir. Min illər əvvəl müxtəlif ölkələrdə – Yunanıstanda, Romada, İranda yaranmış folklor nümunələrinin, mifologiyanın və klassik ədəbiyyatın ayrı-ayrı motivlərinin bizim xalqın arasında yayılması, folklorumuza və elmi, bədii fikrimizə sirayət etməsi, həmçinin bizim yaratdıqlarımızın onlara təsiri məhz bu qarşılıqlı mədəni əlaqələrin nəticəsidir. Bu işdə şifahi və yazılı tərcümənin böyük rolu vardır.

Orta əsrlərdə tərcümənin miqyası artmış, bizim zəmanəmizdə isə ölkəmizdə misilsiz miqyas almışdır. Dünya

¹ A. Qurbanov. Türkoloji dilçilik. Bakı, 1993, səh.41.

ədəbiyyatının tərcüməsində respublikamız çox yüksək yer tutur, bu sahədə böyük nailiyyətlər əldə edilmişdir.

Tərcümə işinin əhəmiyyətini Azərbaycan ziyalıları yüksək qiymətləndirmişlər. Hələ əsrin əvvəllərində görkəmli şair və tərcüməçi A.Səhhət yazmışdır ki, avropalıların ədəbiyyatı zəngindir, ancaq onlar ərəb və farsın məşhur ədib və şairlərinin əsərlərini öz dillərinə tərcümə etmişlər. Belə olan halda biz nə üçün avropalıların əsərlərini öz dilimizə tərcümə etməyə? Bilmədiyimizi nə üçün öyrənməyə? Elm heç bir millətin malı deyildir. Hər kəs ziyələnmək istərsə, onundur. Bu mətləb məni vadar etdi ki, qərb ədəbiyyatından tərcümə etməklə xalqımızı onlarla tanış edim. Bizim də zülmətdə qalan duyğularımız işıqlansın, ədəbiyyatımız dövlətlənsin və tərəqqi etsin.¹ Göründüyü kimi, A.Səhhət hələ əsrin əvvəllərində tərcümə işinə xüsusi əhəmiyyət vermiş və ədəbiyyatımızı zənginləşdirmək üçün Avropa dillərindən Azərbaycan dilinə tərcümə işini inkişaf etdirməyi məsləhət görmüşdür.

Sovet hakimiyyəti illərində Azərbaycanda yaranan böyük tərcümə mədəniyyətini inqilabdan əvvəlki dövrdə xəyala gətirmək belə olmazdı. Doğrudur, inqilabdan əvvəl tərəqqipərvər ziyalılar, xüsusən yazıçılar, rus və dünya ədəbiyyatına maraq göstərmişlər və rus ədəbiyyatının ən yaxşı nümunələrini Azərbaycan dilinə tərcümə etmişlər. Hələ keçən əsrin birinci yarısında şair və alim A.Bakıxanovun İ.A.Krılovdan etdiyi tərcümələr yazıçılarımızın rus

¹ A.Səhhət. «Məğrib günəşləri» kitabına müqəddimə. 5 aprel, 1912-ci il.

ədəbiyyatını öz xalqına çatdırmaq ruhunda çalışdığını göstərir.

Ü.Hacıbəyov, C.Məmmədquluzadə və başqalarının təşəbbüsü ilə N.M.Karamzindən, A.S.Puşkindən, N.V.Qoqoldan, L.N.Tolstoydan və başqa rus yazıçılarından Azərbaycan dilinə tərcümələr edilirdi. Lakin bunlar o zaman tək-tək adamların təşəbbüsü olaraq qalırdı, dövlət işinə çevrilmirdi.

M.Ə.Sabir və C.Məmmədquluzadə kimi yazıçılar bədii tərcümə işinə ümumxalq işinin bir hissəsi kimi baxırdılar, quru, anlaşılmaz və çətin bir dillə tərcümə etməyi pisləyirdilər.

Hələ bir neçə onilliklər bundan əvvəl jurnalist Haşım-bəy Vəzirov V.Şeksprin «Otello» faciəsini azərbaycancaya tərcümə edib, nəşr etdirmişdi. Hər fən və mexaniki edilən bu tərcüməni M.Ə.Sabir vaxtilə öz epigramlarından birində çox şiddətli tənqid etmişdir.

Şair A.Səhhət İ.A.Krılovdan, M.Y.Lermontovdan, A.S.Puşkindən və M.Qorkidən Azərbaycan dilinə bir sıra tərcümələr etmişdir.

A.Səhhətin tərcüməçilik prinsipi olduqca qiymətlidir. O, əsərin ruhunu, əsas fikrini, ideyasını alır, onu düzgün və orijinalına uyğun bədii bir qüvvətlə ifadə etməyə çalışır. A.Səhhətin tərcümələri indi də həvəslə oxunur. Şairin müvəffəqiyyəti bu tərcümələri sırf ana dilinin bədii vasitələrinə, gözəlliyinə əsaslanaraq etməsindədir. Məhz belə tərcümələr milli ədəbiyyatımızı zənginləşdirir.

Azərbaycan Respublikası hökumətinin gündəlik qayğısı və rəhbərliyi sayəsində vaxtıyla bədii tərcümə ölkəmizdə ciddi bir dövlət işi olmuşdur. Tərcümə mədəniyyəti sovet hakimiyyəti illərində parlaq müvəffəqiyyətlər əldə etmişdir. Sovet hakimiyyəti illərində dilimizdə çap edilmiş tərcümə əsərlərinin sayı və həcmi ədəbiyyatımızın bütün tarixi boyu çap olunmuş tərcümələrin sayından və həcmindən qat-qat artıq olub, milli mədəniyyətlərin və ədəbiyyatların inkişafına dövlətimizin göstərdiyi böyük qayğının qiymətli təzahürlərindən biridir.

Yalnız ikinci dünya müharibəsindən sonra keçən doqquz il ərzində Azərbaycanda 320 kitab tərcümə edilmişdir, bunun 227-si rus, 55-i Qərbi Avropa dillərindən, 38-i isə keçmiş SSRİ-nin başqa xalqlarının dillərindəndir. Təkcə 1951-1952-ci illərdə 136 kitab tərcümə edilmişdir. 1946-1952-ci illərdə nəşr edilən bədii tərcümələrin ümumi tirajı 3 mln. 800 min nüsxədən artıqdır.

Respublikamızda tərcümənin vəziyyəti və onu genişləndirmək tədbirləri haqqında hökumətin xüsusi qərarları olmuşdur (1982, 1983 və 1988-ci illərdə). Qərarlarda Azərbaycan ədəbiyyatının başqa xalqların dillərinə tərcümə edilib yayılması da qeyd olunmuşdur.

Tərcümə sahəsində müvafiq qərarların nəticəsi olaraq M.F.Axundov adına Azərbaycan Pedaqoji Rus Dili və Ədəbiyyatı İnstitutunda 1966-cı ildə tərcümə kafedrası yaradılmış, 1986-1987-ci tədris ilindən Azərbaycan Dövlət Dillər İnstitutunda tərcümə fakültəsi, müvafiq dillər üzrə tərcümə kafedraları açılmışdır. Burada yüksək ixtisaslı

kadrlar – elmlər doktorları və namizədləri çalışır. Bunların hamısı respublikamızda tərcümə işinin inkişafına təkan verən amillərdəndir.

Başqa xalqların dillərində olan ədəbiyyatın Azərbaycan dilinə tərcüməsinin sayı artdığı kimi, Azərbaycan ədəbiyyatının da başqa xalqların dilinə tərcüməsi artmışdır.

Qeyd etmək lazımdır ki, biz uzun müddət başqa xalqların ədəbiyyatını öz dilimizə rus dilindən tərcümə edirdik. İndi isə ümumi mədəni yüksəlişimizi göstərən mühüm amillərdən biri də budur ki, Avropa və bir sıra başqa xalqların ən yaxşı elmi və bədii əsərlərini orijinaldan tərcümə edən mütəxəssislərimiz yetişmişdir.

İndi gənc tərcüməçilərin qarşısında mühüm tələblər qoyulur. Əlbəttə, orijinalın dilini bilmək gözəl keyfiyyətdir, yaxşıdır. Tərcüməçi orijinalın dilini bilməklə yanaşı, yaradıcı, həm də bədii təfəkkürə malik olmalıdır. Tərcüməçi bədii sözlə, bədii ifadə ilə adi söz, adi ifadə arasındakı fərqi duymaq qabiliyyətinə malik olmalıdır.

Tərcümə insanın ruhi aləmini, hissiyyat və anlayışlarını zənginləşdirən güclü amillərdəndir. Tərcümə eyni zamanda hər bir xalqın dilini də zənginləşdirir.

Bədii tərcümə sahəsində mütəxəssis kadrların yetişməsi son illərdə yazıçı və şairlərimizin tərcümə əsərlərindən ibarət «Göy qurşağı» və «Dünya» almanaxlarının, fars, ərəb, alman, fransız və ingilis dillərində «Dost elləri» adlı toplusunun nəşrinə imkan vermişdir. Moskvada ingilis və fransız dillərində Azərbaycan şeiri və nəsrini antologiyaları

yalarında Azərbaycan ədəbiyyatının geniş mənzərəsi verilmişdir.

Qərbi Avropa dillərini mükəmməl bilən tərcüməçi alimlərimiz yetişmişdir. İngilis dilindən Q.H.Bayramov, Z.Ağayev, Ə.Rza, S.Mustafayev, F.Ağazadə, Q.Paşayev, Z.Səfəroğlu, alman dilindən Ə.Qubatov, V.Hacıyev, Ç.Qurbanov, H.Əliyev kimi tərcüməçilər bir sıra əsərləri orijinaldan dilimizə tərcümə etmişlər.

Dünya ədəbiyyatının ən gözəl nümunələri alman ədəbiyyatından Y.V.Qöte, H.Hayne, F.Şiller, Anna Zegers, L.Feyxtvanger, E.M.Remarkın, ingilis ədəbiyyatından V.Şekspir, C.Bayron, C.Kiplinq, D.Defo, Konan Doyl, Somersət Moyem, Artur Heyli, Keyt Antil, Aqata Kristi, Mayn Ridin, Amerika ədəbiyyatından Mark Tven, Cek London, T.Drayzer və Hemenqueyin və başqalarının kitabları, seçilmiş əsərləri, ayrı-ayrı xalqların onlarca nəsr, şeir antologiyaları, nəhayət, yüzlərlə digər kitablar Azərbaycan dilinə tərcümə edilmişdir. Bunlar ümumi həcm etibarı ilə çap vərəqlərilə ölçülə bilər, qiyməti isə ölçüyə gəlməz xəzinədir.

Bu əhəmiyyətli və şərəfli iş indi çox uğurla davam etdirilir. Dünya ədəbiyyatının ən gözəl əsərlərinin Azərbaycan dilinə tərcüməsi nəticəsində bu dilin dərin ehtiyat quvvələri üzə çıxmışdır. Dilimiz yeni sözlər, tərkiblər, atalar sözləri və idiomatik ifadələrlə zənginləşmişdir. Bununla da dilimizin lüğət fondu inkişaf etmişdir.

0.2. İngilis dilində ekvivalentsiz leksika haqqında ümumi məlumat

Tərcümə ədəbiyyatında ekvivalentsiz sözlər dedikdə, hər hansı bir xalqın dilində olan spesifik söz və söz birləşmələri nəzərdə tutulur. Belə sözlər dilin müxtəlif leksik qruplarına aid olur, bu və ya digər xalqa aid məfhumları bildirir.

Ekvivalentsiz leksika haqqında tam təsəvvür yaratmaq məqsədilə onlardan bəziləri üzərində dayanırıq. Belə sözlərin bir qismi müəyyən tayfa, qəbilə və ya xalq adı bildirir.

Məsələn:

Onun xarici görkəmindən siz dərhal sezərsiniz ki, o kreol deyildir (M.Rid. Başsız atlı, səh.12); *Bu sima indi qədim asteklərin torpağında yaşayan ispan-meksika tipli adamlar üçün səciyyəvidir* (M.Rid. Həmin əsəri, səh.157); *...ikiüzlülük, kütlük, təşəxxüs, xəyanət və saxtakarlıq nəticəsində bütün anqlo-saks dünyası xəcil oldu* (S.Moyem. Ay və qara şahı, səh.9).

Bu misallarda *kreol - Creole, astek, ispan-meksika* tipli sözlər xalq adı, müəyyən etnik qrup bildirdiyindən tərcümə olunmur. *Kreol* dedikdə Amerikaya lap əvvəllər gəlmiş köçəri fransızların və ya ispaniyalıların nəsiləri nəzərdə tutulur. *Astek* dedikdə isə qədim Meksikada yüksək mədəniyyətə malik olmuş hind xalqı nəzərdə tutulur. Onlar Meksikada yaşamış və Amerika kəşf ediləndən sonra başda Kortes olmaqla ispanlar tərəfindən istila edilmişdir.

Sonuncu misalda isə *anqlo-saks* qədim tayfa adıdır, başqa dilə tərcümə olunmur.

Milli oyun adları da bir dildən başqa dilə tərcümə olunmur.

Məsələn:

Doğrudur, tənqid və özünütənqid bu oyunda da müşahidə edilir, ancaq bric oyunundakı ehtiras daha nəzərə çarpmır (A.Kristi. Misir sərđabəsinin sirri, səh.105); *Siyasətdən və qolf oyunundan, uşaqlardan, son günlər göstərilən ilk tamaşalardan ... danışardılar* (S.Moyem. Ay və qara şahı, səh.21); *Sonra vəkil apardığı bir məhkəmə işindən danışdı, polkovnik isə polo oyunu haqqında biliyini nümayiş etdirdi* (S.Moyem. Yenə orada).

Verilmiş misallarda *bric – bridge* (game), *qolf, polo* sözləri milli oyun adlarıdır, başqa dillərə tərcümə olunmur.

Tərcümə ədəbiyyatında üslubla əlaqədar işlənən söz və söz birləşmələrinin bir qrupu isə milli əşya adlarıdır. Belə əşyalar yalnız həmin xalqın məişətinə daxildir. Odur ki, bu əşya adlarını tərcümə etmək onların ikinci dildə ekvivalentini tapmaq mümkün olmur. Tərcüməçi bu cür sözləri orijinalda olduğu kimi saxlamağa məcbur olur.

Məsələn:

Əynində jilet, ayağında çəkələk vardı (S.Moyem. Ay və qara şahı, səh.36); *Oradakı qalmaqal Afrikadakı tom-tomun hay-küyüdən daha qüvvətlidir* A.Kristi. Misir sərđabəsinin sirri, səh.62); *Bundan başqa mizin üstündə sodalı su ilə doldurulmuş sifon və bir qədəh var idi* (A.Kristi. Həmin əsəri, səh.104).

Bu misallarda *sifon, maconq, tom-tom, jilet* kimi sözlər üslubi çalarlı leksikaya aiddir. *Tom-tom* Afrikada musiqi alətinin adıdır.

Tərcümə ədəbiyyatında işlənən və tərcümə olunmayan sözlərin sırasına pul vahidlərinin, ölçü vahidlərinin adları, milli xörək adları da daxildir.

Məsələn:

Altmış beş funt-sterlinq on yeddi şilling. Bircə penninizə də toxunmayacağam (A.Kristi. Kədərli ledi, səh.219); *Nə vaxtsa aldığı yarım kron borc pulu qaytarmışdısa, doktor bunu da ona bağışlamazdı* (S.Moyem. Ay və qara şahı, səh.10); *Mone yadınızdadı, əsərlərini yüz franka da sata bilmədi* (S.Moyem. Həmin əsəri, səh.73); *Krencester şəhəri kəndimizin doqquz milliyində yerləşir* (A.Kristi. Misir sərđabəsinin sirri, səh.6).

Milli xörək adlarına misallar:

Doğrudan da, onun bişirdiyi spageti çəkdiyi şakillərdən qat-qat yaxşı idi (S.Moyem. Ay və qara şahı, səh.72); *Görəydiniz, Stryov iri bir boşqabda tomat qatılmış makaronu əlində necə gətirir* (S.Moyem. Yenə orada).

Tərcümə olunmayan sözlərin sırasına müraciətdə işlənən *ser, miss, mademozel, müsyö* və s. kimi sözlər də daxildir.

Məsələn:

Belə deyirdilər ki, mərhumun ili çıxandan sonra miss Ferrars Rocer Ekroyda ərə gedəcək (A.Kristi. Misir sərđabəsinin sirri, səh.71); *Oldu, ser* (A.Kristi. Həmin əsəri, səh.23); *Müsyö le doktor* (A.Kristi. Həmin əsəri, səh.45);

Mademozelin razılığı ilə onun kədərini yarı bölərdim (A.Kristi. Həmin əsəri. Yenə orada).

Tərcümə ədəbiyyatında işlənib tərcümə olunmayan sözlərin bir qrupunu da beynəlmiləl sözlər təşkil edir. Bu qrup sözlər iki və daha çox dildə işlənir, tərcümə olunmur.

Məsələn:

...fizioloji instinktə bərabər bir şeydir (S.Moyem. Ay və qara şahı, səh.6); *Strikləndin belə şöhrət qazanması incəsənət tarixində ən romantik hadisələrdən biridir* (S.Moyem. Həmin əsəri. Yenə orada) və s.

Tərcümə ədəbiyyatında üslubla əlaqədar işlənib tərcümə olunmayan sözlərin bir qrupunu da təyyarə və gəmilərin adları, şirkət adları, qəzet, jurnal, idarə və təşkilatların adları, şəxs adları və s. təşkil edir.

Məsələn:

Bu təyyarənin ardınca müxtəlif hüdürlüklərdə Neşnl şirkətinin DS-8, Əmerikən Eəlaynz şirkətinin Boinq – 707 təyyarələri habelə reaktiv Lir və Feəçayld F-27 şəxsi təyyarələri və Neşnl şirkətinin daha bir təyyarəsi gəlirdi. Keyz özlüyündə düşündü ki, indi başqa bölmələrdən daha bir neçə təyyarə ekranda görünəcək, bir neçəsi isə Baltimor aeroportundan havaya qalxacaq (A.Heyli. Aeroport, səh.121); *Vaşinqton mərkəzindən İrvinq Redfernə yeni istiqaməti Keyzin yanında təcrübə keçən Corc Uolles vermişdi* (A.Heyli. Həmin əsəri, səh.127).

A.Heylinin «Aeroport» romanından daha bir maraqlı misala müraciət edək: *Yerüstü xidmət dispetçerinin müxtəlif avia-şirkət təyyarələrinə verdiyi göstərişlər dinamikdən*

içəri axırdı: Yunaytid eəlaynz, İstern, Əmerikən, Eə Frans, Flayinq tayqə, Lyufthanza, Brəniff, Kontinental, Leyk sentral, Delta, TVA, Ozark, Eə Kənədə, Alitaliya və Pan Əmerikən (A.Heyli. Aeroport, səh.241).

Keyt Antilin «Yerə enmiş ay» romanında verilmiş bir neçə qəzet adını da misal gətirək: *Pravda qəzeti, Nyu-York Tayms, Sidneydə çıxan Deyli Teleqraf qəzeti, Stokholmda çıxan Daqens nibeter qəzeti, Yaponiyanın Nikbi Sbimbun qəzeti* və s. (səh.231).

Beləliklə, tərcümə edilən ədəbiyyatda orijinalda işlənən və tərcümə olunmayan sözləri (ekvivalentsiz leksika) aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

1. Realilər.
2. Onomastik vahidlər.
3. Ekzotizmlər.

248723

NEŞNLİN ADINA
A. HEYLİNİN MÜLLİ
LİTƏRATURASI

REALİLƏR VƏ ONOMASTİK VAHİDLƏR

1.1. Realilər

Rus dilində işlənən *reali* termini latın mənşəli *realis* («maddi, cismi», «real») – «şey, əşya» mənaları verir.¹

Azərbaycan dilçiləri bu termini iki formada: *reali* (*realilər*)² və *realiya* (*realiyalar*)³ formalarında işlədirlər.

Əslində, bu termin *reali* formasında işlənəlməlidir. Çünki bu sözün əsli latın dilində olan *realis* sözüdür. Burada *reali* sözün əsası, *-s* isə cəm şəkilçisidir. Bu termin Azərbaycan dilində ismin adlıq halında, təkdə *reali* formasında işlənəlməlidir.

«*Real*» terminin izahı rus dilçiliyindən götürülmüşdür. Çünki O.S.Axmanovanın lüğətində də *reali* termininə eyni izah verilir. O.S.Axmanova yazır:

«1. В классической грамматике ранообразные факторы, изучаемые внешней лингвистикой, такие как государственное устройство данной страны, история и культура данного народа, языковые контакты носителей данного языка и т.п. точки зрения их отражения в данном языке.

¹ Словарь иностранных слов. М., 1964.

² M.İ.Adilov, Z.N.Verdiyeva, F.M.Ağayeva. İzahlı dilçilik terminləri. Bakı, 1989, səh.224.

³ N.Xudiyev. Tərcümə ədəbiyyatı və ədəbi dilimiz. Bakı, 1991, səh.37.

2. Предметы материальной культуры».¹

Biz O.S.Axmanovanın «*reali*» termininə verdiyi izahı Azərbaycan dilinə tərcümə etməyə ehtiyac duymuruq. Çünki, O.S.Axmanovanın həmin izahı Azərbaycan dilçilərinin tərtib etdiyi «İzahlı terminlər lüğəti»ndə əks olunmuşdur. Burada bir cəhətə diqqət yetirmək lazımdır. *Real* termini tərcüməşünaslıqda iki mənada işlənir. Bu terminlə, birincisi, denotat, yəni *predmet*, ikincisi isə leksik vahid – söz və ya söz birləşməsi ifadə olunur.

Rus dilçiliyində *reali* termini çoxdandır ki, işlənir. A.V.Fedorov bu terminlə «başqa dillərdə ekvivalenti olmayan xüsusi milli sözləri» nəzərdə tutur.²

S.V.Vlaxov və S.Florin isə *realilər* «başqa xalqa məxsus spesifik anlayışlar bildiren» söz qrupları hesab edir.³

V.S.Vinoqradov *realilərə* tərif verməzdən əvvəl fon informasiyası haqqında məlumat verir və göstərir ki, fon informasiyası müəyyən millət üçün xarakterik olan sosial-maddi mədəniyyətin həmin milləti təmsil edən kütlə tərəfindən qəbul olunaraq onun dilində əks olunmasıdır. O, *realilər* təyin etmək üçün tərkibində fon məlumatı olan söz qruplarını müəyyənləşdirir və buraya milli birliyin tarixinə və dövlət quruluşuna aid spesifik faktları, onun coğrafi mühitinin xüsusiyyətlərini, keçmiş və indiki dövrlə bağlı maddi mədəniyyətə aid xarakterik əşyaları, etnoq-

¹ O.S.Axmanova. Словарь лингвистических терминов. М., 1966, с.381.

² А.В.Федоров. Введение в теории перевода. М., 1958, с.140.

³ С.Влахов и С.Флорин. Непереводимое в переводе. Реалии. Мастерство перевода. М., 1970, с.433.

rafik və folklor anlayışlarını və s. daxil edir.¹

«Reali» termini Azərbaycan dilçiliyində demək olar ki, son illərdə işlədilməyə başlamışdır. Həmin terminə və onun bildirdiyi anlayışa biz N.Xudiyevin əsərində rast gəlirik. N.Xudiyev realilərlə əlaqədar qeyd edir ki, hər hansı bir xalqın özünəməxsus məişət tərzini, milli adət-ənənələri, koloriti, hətta mifik təfəkkürü ilə bağlı, leksik vahidlər də mövcuddur. Bu cür leksik vahidlər xalqın bədii ədəbiyyatında da öz əksini tapır. Deməli, hər hansı xalqın dilində, bədii ədəbiyyatında işlənən, onun məişəti, milli təfərrüatı və s. ilə əlaqədar sözlər realilər adı altında qruplaşdırılır. Realilər ən çox bədii ədəbiyyatın tərcüməsi ilə yayılır. Belə ki, ədəbiyyatın milliliyini və xəlqiliyini tamamlayan vasitələrdən biri də realilərdir.²

S.Vlaxov və S.Florin bu məsələyə həsr etdikləri oçerkdə realiləri aşağıdakı kimi səciyyələndirirlər. Realilər xalq dili sözləri olub, coğrafi mühitə, mədəniyyətə, maddi məişətə, yaxud xalqa, millətə, ölkəyə, qəbiləyə aid əşya, anlayış və hadisələrin adlarıdır. Beləliklə, realilər yerli və tarixi koloritin daşıyıcılarıdır. Bu səciyyəyə malik leksik vahidlərin başqa dillərdə qarşılığı yoxdur.³

Müəllifin bu qeydlərində reali adı altında tanınan leksik vahidlərin ətraflı elmi səciyyəsi verilmişdir. Realilər sırf milli xarakterli, məişətlə bağlı əşyaların, mücərrəd varlıqların adını ümumiləşdirir, əks etdirir. Realilər elə

leksik vahidlərdir ki, onları başqa dilə tərcümə etmək mümkün deyil.

Realilər ən çox bədii tərcümə ilə bağlı yada düşür. Bu leksik vahidlər bir tərəfdən bədii əsərlərin tərcümə olduğu dili zənginləşdirir, digər tərəfdən isə əsərin mənsub olduğu xalqın milli koloritini, adət-ənənələrini, məişət tərzini, mifologiyasını, milli təfəkkürünü, hətta tarixini yaşadır, onun yaşadığı zamanın ictimai-siyasi ahəngini özündə əks etdirir.

Danılmaz bir faktdır ki, sovet hakimiyyəti illərində Azərbaycan dilinə rus dilindən və Qərbi Avropanın bir çox xalqlarının dilindən çoxlu miqdarda əsərlər tərcümə edilmişdir. Bununla əlaqədar olaraq dilimizə bir sıra realilər daxil olmuşdur.

Məsələn:

Onun bal qoxusu verən iyi bütün xutora yayılır (M.Şoloxov. Oyanmış torpaq); *Prokofinin arvadını troitsa bayramının ikinci günü görmüşdür* (M.Şoloxov. Sakit Don).

M.Şoloxovun əsərlərinin tərcüməsindən götürülmüş bu misallarda *xutor* və *troitsa* sözləri orijinalda olduğu kimi saxlanılmışdır. Burada *xutor* sözü kənd mənasını verir, *troitsa* isə xristian dini bayramlarından biridir.

Daha bir misal:

...qaç aşağı, mənim şlyapamı və amazonkamı gətir (M.Rid. Başsız atlı).¹

Burada *şlyapa* və *amazonka* sözləri realilərdir və onlar tərcümədə olduğu kimi verilmişdir. Bu kimi sözləri

¹ Misallar N.Xudiyevin yuxarıda adı çəkilən əsərindən götürülmüşdür.

¹ В.С.Виноградов. Лексические вопросы перевода художественной прозы. М., 1987, стр.87.

² N.Xudiyev. Tərcümə ədəbiyyatı və ədəbi dilimiz. Bakı, 1991, səh.37.

³ С.Влахов и С.Флорин. Непереводимое в переводе. Реалии..., с.433.

Azərbaycan dilində izahla vermək olardı: *amazonka* sözü əvəzinə «at minərkən geyinilən uzun qadın paltarı» və *maslenitsa* əvəzinə «xristianlarda pəhriz bayramı» kimi. Belə halda tərcümə olunan əsərin dilində məzmunсузлүк, uzunçuluq və qeyri-dəqiqlik yaranardı. Buna görə də tərcüməçi həmin sözlərin bizim təklif etdiyimiz tərcüməsini verməyib. Bu cür sözlərin tərcüməsinə heç bir ehtiyac yoxdur. Burada S.Vlaxov və S.Florinin belə bir qeydini nəzərə çarpdırmaq yerinə düşür. Onlar yazırlar ki, reali yarandığı dilin daşıyıcısı olan xalqa məxsusdur, çünki o həmin dildə meydana gəlmişdir, realiləri başqa dillər qonaq kimi qəbul edir, bunlar həmin dildə ola bilsin bir gün, ola bilsin bir il qalsın. Elə hallar da olur ki, reali keçdiyi dildə kök salır və ömürlük həmin dildə qalır.¹

Bu izah bir çox cəhətdən reali anlayışını əhatə edir. Lakin müəllifin belə bir fikri ilə razılaşımaq olmur. Onun qeyd etdiyinə görə, realilərin başqa dillərdə dəqiq qarşılığı yoxdur. Bir məfhumun heç bir başqa dildə olmamasını yoxlamaq çətinidir. Bunun üçün bütün dünya dillərini tutuşdurmaq lazım gələrdi. Buna görə də S.Vlaxov, S.Florin tərəfindən realilərə verilən tərifin müəyyən qədər dəqiqləşdirilməsinə ehtiyac olduğu meydana çıxır.

A.V.Fyodrov da realiləri başqa dillərdə ekvivalenti olmayan xüsusi milli sözlər kimi qəbul edir.²

Müəyyən leksik-semantik qruplar üzrə aparılan tutuşdurmalar nəticəsində göstərmək olar ki, bir vaxtlar, məsələn, rus geyim, yemək, məişət əşyalarının Azərbaycan

dilində ya qarşılığı yaranmış, ya da onlar bu dildə vətəndaşlıq hüququ qazanmışdır. Buna misal olaraq *borş*, *kotlet*, *bulki*, *sup* kimi xörək adlarını göstərmək olar. Ruslarla sosial-iqtisadi və mədəni əlaqələrlə *sup* sözünün Azərbaycan dilində qarşılığı olaraq *şorba* sözü yaranmışdır.

Buradan belə nəticəyə gəlmək olar ki, realilər nisbətən dəyişkənliyə malikdir. Müəyyən tarixi inkişaf prosesində reali başqa dilin ümumişlək leksik vahidinə çevrilə bilər.

E.Allahverdiyevanın iri həcmli kitabında realilər haqqında geniş məlumat verilmişdir. Müəllif yazır: «... realiyalar iki dilin leksik səviyyədə tutuşdurulmasında, yaxud bir dildən digərinə tərcümə prosesində müəyyənləşdirilir. Bir xalqın dilində işlənən, həmin xalqın maddi mədəniyyətinə, məişətinə, coğrafi mühitinə, ictimai-tarixi xüsusiyyətlərinə aid əşyaların adını bildirən, konkret, başqa bir dildə işlənməyən, tərcüməsi izah tələb edən sözlər, obyekt dilə münasibətdə mənəbə dildə mövcud olan realiyalardır».¹

E.Allahverdiyevanın realilərə verdiyi bu tərif əvvəlki müəlliflərin təriflərinə nisbətən əhatəli və dəqiqdir. Biz də bu sonuncu müəlliflə razılaşıb onun verdiyi tərfi qəbul edirik.

Beləliklə, hər bir dildə öz ətrafındakı sözlərdən fərqlənməyən sözlər vardır, onlar başqa dilə aid vasitələrlə çevrilmirlər və tərcüməçidən xüsusi yanaşma üsulu tələb edirlər. Onların bəziləri tərcümə olunduqları mətnə dəyişdirilmədən keçir (transkripsiya olunurlar), başqaları isə özünün morfoloji və fonetik strukturunu qismən saxlayır-

¹ E.Allahverdiyeva. Bədii tərcümənin linqvistik problemləri. Bakı, 1997, səh.71.

¹ С.Влахов и С.Флорин. Непереводимое в переводе. Реалии..., с.437.

² А.В.Федоров. Основы общей теории перевода. М., 1987, с.135.

lar, üçüncüləri isə qeyri-bərabər, ilk baxışda «düzəldilmiş» leksik vahidlərlə əvəz edilir. Bu sözlər arasında məişət elementləri, tarix və mədəniyyətə aid sözlər olur. Bu kimi sözlər həmin xalqa, ölkəyə, yerə aid olur və başqa xalqlarda və ölkələrdə həmin sözlər işlənmirlər. Bu qəbildən olan sözlər tərcüməşünaslıqda reali adlanırlar.

Realilərin terminlərə oxşarlığı nəzərə çarpır. Bir sıra başqa sözlərdən fərqli olaraq realilər müəyyən anlayış, əşya və hadisəni bildirir. Adətən bunlar təkmənalı, sinonimləri olmayan sözlərdir, çox hallarda terminlər «xalqlararası» leksikaya daxil olurlar, onlar arasında müəyyən tarixi dövr üçün məhdud olan sözlərə rast gəlinir. Bunu realilərə də aid etmək olar. Bundan əlavə, bu iki kateqoriya arasında bəzi sözlər vardır ki, onları bu və ya digər kateqoriyaya aid etmək mümkün olmur, elə sözlər də vardır ki, onları qanuni əsasa görə hər iki kateqoriyaya aid etmək olar. Buna baxmayaraq terminlərlə realilər arasında kəskin fərqlər də vardır.

Terminlər elmi leksikanın əsasıdır. Onların fəaliyyət dairəsi ixtisasa və elmi ədəbiyyata aid olmasıdır. Başqa sahələrdə, əsasən bədii əsərlərdə, onlar müəyyən üslubi məqsəd üçün işlənir. Realilər isə əsasən bədii ədəbiyyatda işlənir, burada yerli və tarixi kolorit elementi olur. Onlara biz bəzi təsviri elmlərdə, əsasən təsvir olunan əşyanın adı, yaxud təmiz şəkildə terminlər kimi rast gəlirik.

Termin adətən adı olduğu əşyanın yayılması ilə yayılır. Hər bir xalqın dilinə öz evi kimi daxil olur, bildirdiyi əşya ilə bu və ya digər yolla tanınır. Biz termindən «milli aidliyi» tələb edə bilmərik, o bütün bəşəriyyətin nailiyyə-

tidir və ondan hamı istifadə edə bilər. Reali isə bir xalqa məxsusdur, onun dilində yaranmışdır. Onu başqa dillər qonaq kimi qəbul edirlər, onlar həmin dildə bəzən bir gün, bəzən isə bir il qonaq olur, həmin dildə birdəfəlik qalır, ya onu zənginləşdirir, ya da həmin dilə «havayı yük» olur.

Terminlərlə realilər arasında fərq onların meydana gəlməsində də görünür. Bir sıra terminlər bu və ya digər bir əşyanın, hadisənin və anlayışın adı olaraq eyni şəkildə yaradılır. Realilər isə təbii sözyaratma ilə meydana çıxır, bu isə tamamilə aydındır: reali xalq sözüdür, xalqın məişətilə sıx bağlı olan sözlərdir.

Bu anlayışları (termin-reali) müqayisə etdikdə realilərin xarakter xüsusiyyətləri üzə çıxır. Bunun üçün realilərin müxtəlif növlərini müəyyən məntiqi ardıcılıqla nəzərdən keçirək. Aşağıda realilər bildirdikləri əşyaların tematik qruplarına əsasən bölünür.

Bu və ya digər dildə milli koloritlə bağlı olan bir dildən başqa dilə tərcümə zamanı çətinlik törədən söz və ifadələr külli miqdardadır. Hər halda onları bir sistem şəklində tədqiq etmək məqsədilə aid olduğu sahələrdə həmin söz və ifadələrin sistemə əsaslanıb təxmini də olsa, müəyyən leksik-semantik qruplara bölmək lazım gəlir. S.Vlaxov və S.Florin həmin söz sinfini aşağıdakı dörd qrupa bölmüşdür:

1. Coğrafi və etnoqrafik realilər.
2. Folklor və mifologiyaya aid realilər.
3. Məişət realiləri.
4. İctimai və tarixi realilər.¹

¹ С.Влахов и С.Флорин. Непереводимое в переводе. Реалии... с.433.

N.Xudiyev dilimizə tərcümə ədəbiyyatı hesabına keçən realiləri leksik-semantik cəhətdən beş qrupda cəmləşdirir: 1. Mənsub olduğu xalqın milli musiqisi ilə bağlı realilər. 2. Dini mərasimlər, adət-ənənələrlə bağlı realilər. 3. Heyvandarlıqla bağlı realilər. 4. Məişətlə, geyimlə və s. bağlı olan realilər. 5. Hərbi sahələrə - sənayeyə, milli etnoslara və s. sahələrə aid realilər.¹

Burada N.Xudiyevin bölgüsü S.Vlaxov və S.Florinin verdiyi bölgüdən ilk baxışda fərqlidir. Lakin bu, ikinci bölgüyə diqqətlə yanaşılsa, onun birinci bölgüdən fərqli olmadığı aydın olar. S.Vlaxov və S.Florinin bölgüsü ümumdür, əslində N.Xudiyevin xırdaladığı leksik-semantik qruplara daxildir. Birinci bölgüdə ümumiləşdirmə, ikinci bölgüdə isə xırdalama, daha çox təfərrüata varma hiss olunur.

Məlumdur ki, reali hesab olunan leksikaya çoxlu miqdarda söz daxildir. Onları küll halında öyrənmək, tədqiq etmək əvvələn, metodik cəhətdən düzgün deyildir. Digər tərəfdən isə, realilərin problemlərini bu cür, yəni onları küll halında tədqiq etmək qeyri-mümkündür.

Məlumdur ki, dildə sistemlilik vardır. Dilin leksikasında, məsələn, Azərbaycan dilində təxminən 85 min söz, ingilis dilində 160-170 min söz vardır.²

Bu qədər sözü tədqiq etmək üçün onları semantik və qrammatik prinsiplərə uyğun olaraq nitq hissələrinə, hər bir nitq hissəsinə aid olan sözləri isə leksik-semantik qruplara, qrupları yarımqruplara, yarımqrupları mikroqruplara,

¹ N.Xudiyev. Tərcümə ədəbiyyatı və ədəbi dilimiz. Bakı, 1991, səh.44-45.

² Большой англо-русский словарь в 2-х томах. т.I, М., 1987, т.II, М., 1988.

sinonim cərgələrə qədər bölürlər.

Leksikada semantik bölgü denotativ prinsipə əsaslanır. Yəni hər halda bir sözün arxasında müəyyən əşya və ya anlayış dayanır. Bu da konkret və ya abstrakt məfhumlardan ibarətdir.

Bizi əhatə edən maddi aləmdə denotatlar - əşya və hadisələr ümumən siniflərə bölünür və onları adlandıran leksik vahidlər də bu yaxınlığa əsaslanaraq siniflənir.

Realiləri də bu prinsipə əsaslanaraq siniflərə (məna qruplarına) bölmək mümkündür.

İnsanı əhatə edən ətraf mühitdəki hadisələr insan beynində sistemli şəkildə mövcuddur. Nitq zamanı danışan bu və ya digər sözü bir göz qırpımında tapıb işlədə bilir. Bu da dildə hər şeyin sistemliliyi ilə izah olunur.

Beləliklə, realilərin də əsaslı tədqiqi üçün, semantikasından çıxış edərək onları müəyyən qruplarda cəmləşdirmək olar. Əlbəttə, qrupların sayını artırmaq da olar. Bu da gələcəkdə həmin problemin tədqiqatçısından asılıdır.

Biz S.Vlaxov və S.Florinin bölgüsünü əsas tuturuq və realiləri onların bölgüsünə əsasən qruplaşdırırıq:

A. Coğrafi və etnoqrafik realilər:

1. Coğrafi anlayışlar.

Savanna, tundra, taiga-tayqa, fiord-fjord, north -nord, north-west - nord-vest, north-east - nord-ost və s.

2. Etnoqrafik anlayışlar: milli qrupların, qəbilələrin adı, yaxud ləqəbləri: *bantu - bantu, guzul (gu:'zu:l) - qutsul, Bashkir - başkir, Jakut (ja:'kut) - yakut, Eskimo - eskimos, kalmuk - kalmık, Uzbek (u:z-) - özbək, albanian - alban* və s.

B. Folklor və mifoloji anlayışlar:

saga ('sa:ga) - *saqa*, *bylina* (bı'li:nə) - *bilina*, *runes* - *run*, *Edda* - *edda*, *skald*, *scald* - *skald*, *minnezinger* - *minnezinger*, *troubadour* ('tru:bəduə) - *trubadur*, *akyn* - *akın*, *ashug* - *aşuq*, *chastooshka* - *çastuşka* və s.

C. Məişət realiləri:

1. Xörək adları, ərzaq və içkilər: *blin* - *blin*, *pelmeni* - *pelmen*, *varenik* - *varenik*, *pilav*, *pilaff* - *plov*, *whisky* - *viski*, *absinth* - *absent*, *koumiss* - *qımız*, *lemon* - *limon*, *lemonade* - *limonad*, *kefir* - *kefir*, *sherbet* - *şərbət*, *kabab* - *kabab*, *dushbara* - *düşbərə*, *brynza* - *brınza*, *pudding* - *puddinq* və s.

2. Geyim adları və bəzək şeyləri: *kimono* - *kimono*, *sombrero* - *sombrero*, *sarafan* - *sarafan*, *kokosnik* - *koqoşnik*, *kubanka* - *kubanka*, *moccassin* - *mokasin* və s.

3. Yaşayış yeri (ev), ev əşyaları və qab-qacaq adları: *cottage* - *kottec*, *amphora* - *amfora*, *wigwam* - *viqvam* və s.

4. Daşıma vasitələri: *ricksha* - *rikşa*, *troika* - *troyka*, *landau* - *lando*, *canoe* - *kanoye*, *junk* - *conka*, *limousine* - *limuzin* və s.

5. Musiqi alətləri, rəqslər, oyunlar: *balalaika* - *balalayka*, *bayan* - *bayan*, *saz* - *saz*, *tar* - *tar*, *kamancha* - *kamança*, *gusli* - *qusli*, *castanet* - *kastanet*, *banjo* - *banco*, *kazatchok* - *kazaçok*, *hopak* - *qopak*, *tarantella* - *tarantella*, *cricet* - *kriket*, *gorodki* - *qorodki*, *whist* - *vist*, *lapta* - *lapta*, *golf* - *qolf*, *lyre* - *lira*, *rock'n'roll* - *rok-n-roll* və s.

6. Ölçü vahidləri: *lev*, *lew* - *lev*, *sterling* - *sterling*, *lira* - *lirə*, *dollar* - *dollar*, *real* - *real*, *centime* - *santim*, *cent* - *sent*, *pfennig* - *pfennik*, *manat* - *manat*, *copeck* - *qəpik*, *ton* -

ton, *pood* - *pud* və s.

Ç.İctimai və tarixi realilər:

1. İdarə-ərazi vahidləri və yaşayış məntəqələri: *aul* - *aul*, *khutor* - *xutor*, *stanitsa* - *stanitsa*, *state* - *ştat*, *canton* - *kanton* və s.

2. Şəxs, vəzifə, sənət – peşə, rütbə, titul, müraciət formaları: *hetman* - *getman*, *lord* - *lord*, *sheriff* - *şerif*, *khan* - *xan*, *bey* - *bəy*, *sheikh* - *şeyx*, *prezident* - *prezident*, *shah* - *şah*, *doge* - *doj*, *pharaon* - *firon*, *cowboy* - *kovboy*, *senator* - *senator*, *farmer* - *fermer*, *toreador* - *toreador*, *sensor* - *senzor*, *picador* - *pikador*, *matador* - *matador*, *hadji* - *hacı*, *viscount*, *vicount* - *vikont*, *yogi* - *yoq*, *viking* - *vikinq*, *kolhoznik* - *kolxozçu*, *brahmin* - *brahmən*, *rabbi* - *ravvin*, *shaman* - *şaman*, *sir* - *ser*, *mister* - *mister*, *miss* - *miss*, *madam* - *madam*, *mademoiselle* - *modmozel* və s.

3. İdarə, təşkilat və dövlət idarə etmə orqanları və s.: *storthing* - *stortinq*, *rada* - *rada*, *landtag* - *landtaq*, *cortes* - *kortes*, *majlis* - *məclis*, *veche* - *veçe*, *senate* - *senat*, *duma* - *duma*, *Reichtag* - *reyxstaq*, *congress* - *kongress*, *seim* - *seym*, *areopagus* - *areopaq*, *college* - *kollec*, *kolhoz* - *kolxoz*, *lyceum* - *litsey* və s.

4. Partiya üzvləri, təşkilatlar, vətənpərvərlik və dini qruplaşmalar və s.: *whig* - *viç*, *cadet* - *kadet*, *carbonari* - *karbonari*, *hugenot* - *hugenot*, *quaker* - *kvaker* və s.

5. Hərbi realilər: hərbi birləşmələr, hərbi fərmanlar, silahlar, rütbələr: *legion* - *leqion*, *legionaru* - *leqioner*, *sotnia* - *sotniya*, *Horde* - *orda*, *musket* - *muşket*, *boomerang* - *bumeranq*, *yataghan* - *yataqan*, *ataman* - *ataman*, *janizari* - *yaniçar*, *major* - *mayor*, *lieutenant* - *leytenant*, *general* -

general, lieutenant-general - general-leytenant, marshal - marşal, mauser - mauzer və s.

Burada verilən leksik qruplar – realilər göstərir ki, onları bəzən terminlərdən fərqləndirmək olmur. Bununla bərabər realilərin bəziləri bu və ya digər elmdə (coğrafiya, etnoqrafiya, xoreqrafiya və s.) işlənən terminlərdir. Məsələn, ingilis dilində işlənən *rock 'n' roll* həm realidir, həm də musiqişünaslıq terminidir.

Bir sıra realilər həmçinin xüsusi isim rolunda çıxış edə bilər. Buraya bəzi siyasi partiyaların, ictimai təşkilatların, dini birləşmələrin, dövlət orqanlarının adlarını daxil etmək olar:

ABC – American Broadcasting corporation Amerika Radioverilişləri Korporasiyası (Eybisi); UNESCO United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization – YUNESKO və s.

Realilər, göründüyü kimi, söz birləşmələri şəklində də olur. Buraya aşağıdakı misalları da daxil edirik:

Linkoln dispetçer məntəqəsi, danışır «Trans Əmerikə» ikinci reys; hündürlüyümüz altı min futdur (A.Heyli. Aeroport, səh.387). Daha bir misal: *«Biç bonanz»ın yaxınlığında sanki başqa təyyarə yoxdu* (A.Heyli. Aeroport, səh.127).

Beləliklə, reali hər hansı xalqın dilində işlənən, onun məişəti, milli təsərrüfatı, adət-ənənələri, mədəniyyəti və s. ilə bağlı olan sözlərdir. Bu leksik vahidlərə çoxlu miqdarda sözlər daxildir. Onları bu və ya digər cəhətdən tədqiq etmək məqsədilə leksik-semantik qruplara böldük.

1.2. Onomastik vahidlər

Dildə hər şeyin adı vardır. Adı olmasa, insanları, bütün canlı varlıqları, əşya və hadisələri, habelə müxtəlif coğrafi obyektleri seçmək, onları bir-birindən fərqləndirmək qeyri-mümkün olardı. Buna görə də maddi varlığı öyrənmək, onu dərk etmək üçün duyulan, düşünülmən hər şeyin tarixən adlandırılması başlıca şərt olmuşdur.

Ad dedikdə, dildə əşya və hadisələri bir-birindən fərqləndirən söz nəzərdə tutulur. Ad insanların əldə etdiyi ictimai-mədəni və sosial nailiyyətlərdəndir. O, tarixi inkişaf prosesində kollektivdə ictimai ehtiyacları ödəmək məqsədilə meydana çıxmışdır. Buna görə də hər bir adda tarixin əlamətləri, nişanə və izləri yaşayır. Məlumdur ki, qədimdə, ibtidai icma dövründə xüsusi adlar çox az olmuşdur. Bunlar get-gedə cəmiyyətin inkişafı ilə bağlı artmış və zənginləşmişdir. Bu proses indi də davam etməkdədir.

İnsan təfəkkürünün məhsulu olan hər nə varsa, onun hamısı adla-sözlə işarə olunur, adlandırılır. Buradan da aydın olur ki, adlar-sözlər dilin varlığını təşkil edir.

Dilin lüğət tərkibindəki sözlər ümumi və xüsusi meyara görə iki yerə ayrılır.

Dildəki sözlərin ümumi və xüsusi cəhətdən fərqlənməsi qədim dövrdə alimlərin diqqətini cəlb etmişdir. Hələ eramızdan əvvəl Stoikilər (qədim Yunanıstanda və Romada materializm ilə idealizm arasında tərəddüd edən

rasionalist fəlsəfi nəzəriyyənin tərəfdarları) isimləri iki yerə bölmüşlər: xüsusi və ümumi isimlər.¹

İsimleri belə fərqləndirmək linqvistik təlimdə xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

Dildə mövcud olan xüsusi adların cəmi onomastikanı təşkil edir. Deməli, onomastika hər hansı bir dildəki xüsusi adların məcmusudur.

Dilin onomastik leksikası çox zəngin olub, geniş rəngarənglik təşkil edir. Buraya aşağıdakılar daxildir:

1. İnsanların ad və familiyaları:

Engene O'Neil - Jucin O'Nil, Jvor Wells - Uells, Brown - Braun, Smith - Smit və s.

2. Coğrafi adlar:

Cleveland - Klivlend (şəhər), *Clyde - Klayd* (çay), *Ontario - Ontario* (göl), *Rhode Island - Rod-Aylend* (ştat).

3. Şəhər adları: küçə adları, meydan adları, binaların adları:

Downing Street - Dauning strit, Foley Square - Foli-skver, Transport House - Transport Xaus (Londonda leyborist partiyasının binası).

4. Qəzet və jurnal adları:

Life - Layf, Daily Worker - Deyli uorker, New York Telegraph and Morning Post - Nyu-York teleqraf ənd morning post.

5. Gəmi və təyyarə adları:

Queen Elizabeth - Kvin Elizabet, Mayflower - Mey-flauer, Thunder bolt - Snder bolt.

6. Firma və korporasiyaların adları:

General Motors Corporation - Ceneral Motorz Korpo-reyşn, Horriman and Brothers - Harriman end Brazers, Anaconda Mining Company - Anakonda Mayning Kompani və s.

Buraya həmçinin xüsusi əşya adları (Misri qılınc, Aynalı), bədii əsər, musiqi və musiqi kollektivlərinin adları (Leyli və Məcnun, Şamo, İldırımli yollarla, Karvan, Faust) və s. daxildir.

¹ A.Qurbanov. Ümumi dilçilik. Bakı, 1977, səh.22.

REALİLƏRİN TƏRCÜMƏDƏ VERİLMƏSİ ÜSULLARI

2.0. Ümumi məlumat

Realilərin tərcümədə böyük əhəmiyyəti vardır. Bu barədə N.Xudiyev qeyd edir ki, realilər bir tərəfdən bədii əsərlərin tərcümə olunduğu dili zənginləşdirir, digər tərəfdən əsərin mənsub olduğu xalqın milli koloritini, adət-ənənəsini, məişət tərzini, mifologiyasını, milli təfəkkürünü, hətta tarixini yaşadır, onun yaşadığı zamanın ictimai-siyasi ahəngini özündə əks etdirir.¹ Çünki onlarda milli kolorit, konkret dövr əks olunmuşdur. Məsələn, ingilis dilində *lændlord* (*Landlord*) və alman dilində *yunker* (*Junker*) sözləri *torpaq sahibi* mənasını verir. Bu sözün dilimizdə *bəy*, *ağa*, rus dilində isə *помещик* kimi ekvivalentləri olmasına baxmayaraq, onları tərcümədə həmin sözlərlə vermək məqsədəuyğun deyildir. Məhz *lændlord* və *yunker* sözləri tarixi xüsusiyyətə malikdir, konkret xalqı, konkret dövrü əks etdirir. *Tarantella* italyan dilindən götürülmüş sözdür, italyan xalq rəqsinin adı və bu tempdə yazılmış musiqi əsəridir.²

Qolf İngiltərə və ABŞ-da geniş yayılmış top oyunudur. Bu söz Azərbaycan dilində də olduğu kimi verilir: *Adətən qolf oynamağı xoşlayır...* (A.Kristi. Misir sərdabələrinin sirri, səh.54). Həmin əsərdən daha bir neçə misala diqqət yetirək: *Cənab Reymond, mən sabah səhər baş konstabl ilə birlikdə gələcəyəm...* (səh.41); *Skotlənd Yarda xəbər verməmişik* (səh.47). Baş *konstabl* İngiltərədə polis rütbəsi, *Skotlənd Yard* isə polis idarəsidir. Bu sözlərin Azərbaycan dilində qarşılığı yoxdur və onlar həmin dildə olduğu kimi verilir.

Milli koloriti saxlamaq məqsədilə fransız dilindən olan *müsyö* sözü A.Kristinin həmin əsərində tərcüməçi tərəfindən saxlanılır. *Mümkünsə, müsyö Puaro, bizə kömək edin* (səh.45). Həmin əsərdə *Puaro müsyö le doktor* (səh.45) deyə müraciət edir. Tərcüməçinin burada ustalığı ondadır ki, orijinalın ruhunu saxlaya bilmişdir. Bu misallarda verilmiş realiləri tərcümə etmək mümkün deyildir. Həmin sözlər dilimizə keçərək dilimizin lüğət fondunu zənginləşdirmişdir. Tərcüməçi bu cür sözləri dilimizə gətirir, bir müddət keçəndən sonra həmin sözlər dilimizdə vətəndaşlıq hüququ qazanır.

Realilər bir dildən başqa dilə keçib o dilin öz sözüne çevrilir, öz sözü kimi bəzən həmin dildə törəmələrini yaradır. Rus dilində bu vəziyyəti müşahidə etmək olur. Alman dilindən rus dilinə keçmiş *Bund - birlik, dəstə - ittifaq* mənası verir. Rus dilində *bunt* sözündən *bunt*, *buntar*, *buntovat*, *buntoviy*, *buntovşik*, *buntovşitsa*, *buntovşişeskiy* sözləri törənmişdir. Bu sözlə əlaqədar Azər-

¹ N.Xudiyev. Tərcümə ədəbiyyatı və ədəbi dilimiz. Bakı, 1991, səh.38.

² Русско-азербайджанский словарь. т.III, Баку, 1978, стр.307.

baycan dilində *buntçu*, *bunt qaldırmaq* kimi söz və söz birləşməsi yaranmışdır. Bu cür realilərə müxtəlif dillərdən çoxlu misallar tapmaq olar.

Çox güman ki, bu hal realinin keçmə tarixi ilə əlaqədardır. Əgər realinin bir dildən başqa dilə keçməsinin uzun bir tarixi varsa, bunun üstündən onilliklər, əsrlər, minilliklər keçibse, söz həmin dildə tam vətəndaşlıq hüququ qazana bilər.

İngilis dili realilərinin birbaşa Azərbaycan dilinə keçməsi ingilis ədəbiyyatının tərcüməsinin nəticəsidir. Bu çox uzun tarixə malik deyildir. Lakin ingilis dilindən Azərbaycan dilinə təzəcə keçmiş realilər vasitəsilə bu dildə söz və söz birləşmələri yaratma imkanlarından istifadə olunaraq yeni vahidlər düzəlmişdir. Məsələn, *qolf* - *qolfçu*, *qolf oyunu*, *qolf meydançası*, *qolf ağacı*, *qolf havası*, *qolf yarışı*, *qolf həvəskarı*, *qolf tərəfdarı*, *qolfçular cəmiyyəti* və s.

Qeyd etmək lazımdır ki, ingilis mənşəli sözlər dilimizin lüğət tərkibini xeyli zənginləşdirmişdir. Onların çoxu dilimizin lüğət tərkibinə XIX-XX əsrlərdə daxil olmuşdur.¹ Bu sözlər dilimizdə müxtəlif sahələrdə işlədilir. Onları aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

1. Dənizçilik leksikası:

yaxta, tral, tanker, kater, dok, miçman.

2. İdman leksikası:

ring, boks, futbol, voleybol, basketbol, xokkey, reqbi, tennis, kross, finiş, matç, qol, start, nokaut, raund, aut,

taym, çempion, trener, sportsmen, sprinter, rekordsmen, korner.

3. Texniki və nəqliyyat leksikası:

konveyer, kombayn, traktor, tank, radar, dedektor, buldozer, konteyner, tranzistor, adapter, qreyder, stend, televizor, teletayp, spidometr, koks, seyf, rels, tunel, tramvay, trolleybus, ekskalator, dispetçer.

4. İctimai-siyasi leksika:

mitinq, baykot, klub, lokaut, pioner, intervü, pamflet.

5. Məişət leksikası:

centlemen, pencək, cemper, sviter, velvet, cersi, neylon, kottec, komfort, lift, bışteks, tort, keks, rom, punş, cin, kokteyl, kafeteriya, servis, tvist, caz, kloun və s.

Azərbaycan dilində işlənən bu sözlər əsl realilərdir. Onların çoxu öz yazılış və fonetik tərkibini saxlayır, bəziləri isə yazılışına görə fərqlənsə də, fonetik tərkibcə dilimizin sözlərinə yaxındır. Az bir qismi isə yazılışına və fonetik xüsusiyyətinə görə fərqlənir. Məsələn, *lider* - *leader*.

Realı tərcüməşünaslıqda mühüm problemlərdən biridir. Bu problem heç də tədqiqatçıların diqqətindən kənar qalmamışdır.¹

¹ Вах: А.В.Федоров. Основы общей теории перевода. М., 1983; С.Влахов, С.Флорин. Непереводимое в переводе. Реалии... М., 1970; Л.Н.Соболев. Пособие по переводу с русского языка на французский язык. М., 1952; В.С.Виноградов. Лексические вопросы перевода художественной прозы. М., 1987; Н.Б.Мурадалиева. Красною вечною сиять. Баку, 1986; Д.Г.Мехтиева. Лексико-фразеологические проблемы художественного перевода. Автореф.канд.дисс., Баку, 1988; В.Н.Комиссаров и др. Пособие по переводу с английского языка на русский язык. ч.1, М., 1960; Е.А.Нидя, С.Табер. The theory and practice of translation. Leiden, 1969 və s.

¹ H.Ə.Həsənov. Müasir Azərbaycan dilinin leksikası. Bakı, 1988, səh.135.

Bəs realiləri obyekt dildə necə vermək olar? Bu sual tərcüməçiləri və tərcüməşünasları düşündürən ən mühüm suallardan biridir. Həmin məsələ ilə əlaqədar nəzəri ədəbiyyata müraciət edək.

Həmin suala Azərbaycan dilçilərindən cavab verənlər də vardır. Məsələn, E.M.Allahverdiyeva realilərin obyekt dildə verilməsinin dörd üsulunu göstərir:

1)realilərin fonetik tərkibinin tam saxlanması şərti ilə obyekt dildə verilməsi;

2)realilərin mətnə eynilə saxlanması ilə yanaşı, onlara aid izahın mətndən kənarında, məsələn, səhifənin axırında, kitabın sonunda verilməsi;

3)realilər mətnə eyni ilə saxlanılır və eyni zamanda mətnə də izah edilir;

4)reali obyekt dildə mövcud olan yaxın mənalı sözlə əvəz olunur. Bu halda orijinalda realinin varlığı oxucuya məlum olmur, tərcümədə verilmiş söz dildəki müstəqim mənasında başa düşülür.¹

Burada birinci bənddə söhbət realinin transkripsiya və ya transliterasiyasından gedir. Məlumdur ki, transliterasiya dedikdə bir əlifba sistemi əsasında yazılan mətni (söz, birləşmə, heca, səs) başqa əlifba sistemində məxsus vasitələrlə əks etdirmədir.²

Dördüncü bənddə, realinin obyekt dildə mövcud olan yaxın mənalı sözlə əvəz edilməsinə gəldikdə isə, qeyd

¹ E.Allahverdiyeva. Həmin əsəri, səh.71

² M.İ.Adilov, Z.N.Verdiyeva, F.M.Ağayeva. İzahlı dilçilik terminləri. Bakı, 1989, s.290.

etmək lazımdır ki, bu üsul çox vaxt özünü təcrübədə doğrultmur. Belə bir misala müraciət edək. Rus dilindən bədii ədəbiyyatın tərcüməsində *lapti* sözü Azərbaycan dilinə *çariq* kimi verilmişdir. Lakin *lapti* öz materialına və tikilmə üsuluna görə azərbaycanlıların *çariğindən* tamamilə fərqlənir. Azərbaycan dilində *kabab*, *dovğa*, *ayran* kimi realilərin rus və Qərbi Avropa dillərində qarşılığı tapılmaz. Bu qəbildən olan realilərin obyekt mətnə verilməsinin bircə, düzgün yolu budur ki, onları həmin dildəki formasında verib (mötərizədə), yaxud səhifənin axırında, yaxud da əsərin sonunda izahını verəsən.

Realilərin bir dildən başqa dilə çevrilməsi ümumiyyətlə, tərcüməçilər qarşısında çətinliklər törədən bir məsələ olduğu üçün bu problemin həlli həmişə aktual olaraq qalır. Bu problemin həllində tərcümə nəzəriyyəsi ilə məşğul olan alimlər arasında fikir birliyi hələlik yoxdur.

Realilərin bir dildən başqa bir dilə tərcüməsinin (şərti olaraq deyirik tərcüməsinin) A.V.Fedorov dörd üsulunu göstərir:

1. Transliterasiya, yaxud transkripsiya (tam, yaxud qismən transkripsiya): Pokyupayn oylfilds *neft şirkətinin aksiyalarından aldınız?-deyə o qəflətən soruşdu* (A.Kristi. Misir sərdabəsinin sirri, səh.14).

2. Təzə söz (mürəkkəb söz, yaxud söz birləşməsi) yaratmaq. Bu, təsviri olur: *Qara şamlar adlanan qonşu evə tanımadığımız bir adam köçmüşdü* (A.Kristi. Həmin əsər, səh.12).

3. Uyğun şeyi bildiren və vəzifəcə xarici dil realisinə yaxın (bu eyni olmasa da) başqa sözlə, mətn şəraitində dəqiqləşən bənzədilmiş, bəzən isə təxmini məna ilə məhdudlaşan tərcümə: *Bütün kənd camaatı on beş il belə güman etmişdi ki, Ekroyd təsərrüfat müdirələrinin biri ilə evlənəcək* (A.Kristi, həmin əsəri, səh.7). Burada tərcüməçi *Hoise Keerer* söz birləşməsini *təsərrüfat müdirəsi* kimi tərcümə etmişdir. Əslində bu tam ekvivalent tərcümə deyildir. Tərcüməçi həmin söz birləşməsini transliterasiya üsulu ilə də verə bilərdi. Lakin həmin cümlədən sonra gələn cümlə tərcümənin başa düşülməsinə kömək etmişdir.

4. Hiponimik, yaxud ümumiləşdirilmiş tərcümə.¹

Bu tərcümə üsullarından birincisi tərcüməşünaslıqda daha çox tətbiq edilir.

A.V.Fedorovun burada realilərin obyekt dildə verilməsi haqqında iki, üç və dördüncü bənddəki fikirləri ilə razılaşımaq çətindir. Çünki A.V.Fedorovun təklif etdiyi hər üç üsul reali haqqında anlayışı tamamilə dəyişdirir və onu təkzib edir. Belə halda reali, realilikdən çıxır. Bu ona bənzəyir ki, rusların *laptisini* azərbaycanlıların *çarığı* ilə əvəz edəsən. Yaxud, Don kazaklarının *xutorunu* azərbaycanlıların *kəndi* ilə əvəz edəsən. Realilərin bədii tərcümədəki «duzu» və bu cür tərcümə, ekvivalent tapma ilə alt-üst olur. *Xutor* sözünün tərcümədə işlənməsi oxucuya çox söz deyir. Bununla *kazak xutoru* haqqında oxucuda əyani bir

¹ А.В.Федоров. Основы общей теории перевода. М., 1968, стр.151.

obraz yaranır. Yaxud, rus dilində *medevuxa* sözü vardır. Bu terminlə baldan düzəldilmiş saraqona bənzər bir içki bildirilir. Bu içki rus kəndləri üçün tipikdir. Bunu nə *mors*, nə də *saraqon* sözü ilə vermək mümkündür. Ona görə də *medevuxa* sözü tərcümə zamanı obyekt dildə verilir və onun haqqında müəyyən izah əlavə olunur. Realilərin verilməsində bunları unutmaq *səhvə* səbəb ola bilər.

Realilərin obyekt dildə verilməsi haqqında fikirlər başqa müəlliflərin əsərlərində də vardır. Realilərin bir dildən başqa dilə çevrilməsindən bəhs edən D.H.Mehdiyeva onun üç üsulunu qeyd edir:

1. Realilərin ilkin vəziyyətdə saxlanması.
2. Realilərin tərcüməsi.
3. Sözlərin izahı.¹

S.Vlaxov və S.Florin isə realilərin obyekt dildə verilməsinin altı üsulunu təklif edir:

- 1) transkripsiya;
- 2) kalka;
- 3) yeni sözün yaradılması;
- 4) mənimsəmə;
- 5) təxmini tərcümə;
- 6) təsviri tərcümə.²

Burada realilərin obyekt dildə verilməsinin daha çox üsulu göstərilmişdir.

¹ Д.Г.Мехтиева. Лексико-фразеологические и синтаксические проблемы художественного перевода. Кандидатская диссертация. Баку, 1994, с.50-51.

² С.Влахов, С.Флорин. Непереводимое в переводе. Реалии...стр.439-440.

Bununla əlaqədar qeyd etmək lazımdır ki, kalka üsulu, yeni sözün yaradılması hesab olunur. Təxmini tərcümə, təsviri tərcümə üsulları da tənqid oluna bilər. V.S.Vinoqradov realilərin obyekt dildə verilməsinin dörd üsulunu qeyd edir: 1) transkripsiya (transliterasiya); 2) hiponimik tərcümə; 3) oxşatma; 4) perefrastik (təsviri, deskriptiv, eksplikativ) tərcümə.

Realilərin tərcümə zamanı obyekt dildə verilməsi haqqında ayrı-ayrı müəlliflərin fikri ilə tanışlıqdan sonra biz belə nəticəyə gəlirik ki, realilərin obyekt dildə verilməsinin aşağıdakı üsulları daha məqsədəuyğundur:

1. Realilərin tərcümədə verilməsinin transkripsiya və transliterasiya üsulu.
2. Realilərin izahlı tərcüməsi. İzahın qismən səhifə altında və qismən mətn daxilində verilməsi.
3. Realilərin təxmini tərcümə olunması.
4. Hiponimik tərcümə.

2.1. Realilərin tərcümədə transkripsiya və transliterasiya olunması

Realilər tərcümədə bəzən transkripsiya və transliterasiya üsulu ilə verilir.

Transkripsiya sözün səs formasının, transliterasiya isə onun qrafik formasının obyekt dilin vasitələri ilə verilməsidir. Bu üsullar xarici dilin xüsusi isimlərinin, coğrafi adlarının, müxtəlif kompaniyaların, firmaların, paraxodların, mehmanxana, qəzet, jurnal və s. adlarının verilməsində istifadə olunur.¹

Son zamanlar Azərbaycan siyasətçiləri *impiçment* — *impeachment* sözünü tez-tez işlədirlər.

«Aeroport» romanından verilmiş aşağıdakı parçada bir sıra şəxs adları tərcümədə transkripsiya üsulu ilə verilmişdir:

Ömründə görmədiyi İrvinq Redfern, onun arvadı və uşaqları Keyzin gözləri önündən çəkilmirdi. Öz uşaqları Brayn və Teo sağ-salamat idilər və bu özü də Keyzə əbədi gözdağı olmuşdu (səh.135).

Daha bir misal:

O, Artur Myrreyin rəqs sinfini bitirmiş, Mavi krosda və Kolumbiya Rikord klubunda olmuş, «Riderz Dicest» və «Tivi qayd»a abunə yazılmışdı (Aeroport, səh.221).

Yuxarıdakı misallarda qara kursivlə verilmiş sözlər və söz birləşmələri də transkripsiya üsulu ilə verilmişdir.

¹ Л.С.Бархударов. Язык и перевод. М., 1975, стр.97.

A.İ.Smirnitskinin redaktorluğu ilə tərtib olunmuş «Rusca-İngiliscə lüğət»də rus dilindən olan *борш, щи, квас, калач, рассолник, окрошка, самовар* sözləri *borschch, shchi, kvass, kalatch, rassolnik, okroshka, samovar* şəklində verilmişdir.

Transliterasiya zamanı mənbə dilin sözünün yazılış (qrafik) forması obyekt dilə tərcümədə verilir. Məsələn, ingilis dilində geniş yayılmış *Lincoln* sözü rus dilində *Линкольн*, Azərbaycan dilində isə *Linkoln* şəklində verilir. Belə halda sözün ingilis qrafemləri rus və Azərbaycan dillərinin qrafemləri ilə əvəz olunur, başqa sözlə transliterasiya edilir. Əgər burada tərcümə transkripsiyası tətbiq edilsəydi, onda həmin isim *Линкен* // *Linkən* formasında verilməli idi. Çünki həmin ismin ingilis dilində fonetik səslənməsi [lɪŋkən] şəklindədir.

Realilərin verilməsi üsullarının müxtəlif olması ilə yanaşı aşağıdakılar əsasdır: realini tərcümədə düzgün və dəqiq vermək üçün tərcüməçi bu reali ilə göstərilən əşya və anlayış haqqında tam təsəvvürə malik olmalıdır. Bu münasibətlə X.Rza qeyd edir ki, milli özünəməxsusluq bir tərəfdən milli xarakterlərin dərinliyində, xəlqiliyində, digər tərəfdən isə orijinalın dilində işlənmiş realilərin vasitəsilə üzə çıxır.¹

Azərbaycan dilinə orijinaldan tərcümədə realilər müxtəlif üsullarla verilir. Tərcümə prosesində realilərin bir qismi orijinalda olduğu kimi verilir və onun strukturu heç

bir dəyişikliyə uğramır: *Kriket oyunları, Gənclər klubu, Şikəst əsgərlər klubu - hamısı onun hesabına dolanır* (A.Kristi. Misir sərdabələrinin sirri, səh.7); - *Sizi başa düşürəm, cənab Porro dedi, - pulumuzu aksiyaya dəyişdiniz* (A.Kristi. Həmin əsəri, səh.14); *Elə bu zaman az qaldı ki, qonaq otağından çıxmaq istəyən miss Rassel ilə toqquşum* (A.Kristi. Həmin əsəri, səh.19); *...əxlaqsız tonqalda yandıran inkvizitor kimi sevinirdi* (S.Moyem. Ay və qara şahı, səh.10). Bu misallarda *kriket* (ing.*cricket*) – oyun adı; *aksiya* (fr. *action*) – dividend gətirən qiymətli kağız, *miss* (ing. *miss*) – miss (ingilis dilli xalqlarda subay qadına müraciət forması); *inkvizitor* (ing.*inquisitor*) – *inkvizisiya* (katolik kilsəsinin təşkil etdiyi məhkəmə) kimi sözlər realilərdir. Həmin sözlər heç bir dəyişiklik edilmədən Azərbaycan dilinə tərcümədə verilmişdir. Onların əvəzinə yeni söz düzəldilməsini tərcüməçi məqsədə uyğun hesab etməmişdir.

Bu cür realilərin mənası bir çox hallarda məndən məlum olur. Verilmiş misallarda *kriket oyunu, əxlaqsız tonqalda yandıran inkvizitor, yarım kron borc pulu* kimi söz birləşmələrində – realilərdə nədən söhbət getdiyi oxucuya çatır. Ancaq onların etimologiyası və başqa dəqiq məlumatı oxucu müvafiq lüğətlərdən ala bilər.

Realilərin bu cür verilməsi transliterasiya üsulu adlanır. Bəzən realidən sonra onun mənası və ya izahı mötərizədə verilir: *Bu müasir kilsə xidmətçisi, olsun ki, eksoqeza* (təfsir, yozum) *elmində çox savadlıdı...* (S.Moyem. Ay və qara şahı, səh.8); *Əvəzində kurare* (bitkidən alınan tünd

¹ X.Rza. Dil, bədii tərcümə və sənətkarlıq. «Məqsud Şeyxzadənin bədii yaradıcılığı» kitabında. Bakı, 1980, səh.204.

zəhər) var (A.Kristi. Misir sərdabələrinin sirri, səh.10).

Bəzən realilərin tərcümədə kökü saxlanılır, şəkilçiləri obyekt dilin şəkilçiləri ilə əvəz edilir. A.V.Fedorov belə tərcüməni yarımçıq tərcümə adlandırır.¹

Məsələn: rus. *buntovşik, buntar, - buntçu, indeksikasiya - indeks düzəltmə* və s.

Realilər bəzən tərcümə zamanı orijinaldakı formasını itirir, tərcümə edildiyi dildəki mənasına uyğun leksik vahidlərlə əvəz olunurlar: *Mən həmin kartı stolun üstünə qoyum. Üç bambuk, iki dairə, xizək və miss Qanetin Anpanq gəlməsilə ikinci dövrəni başa vuranda miss Qanet dedi...* (A.Kristi. Həmin əsəri, səş.105); *Bunu sizə Pauro Ata deyir* (A.Kristi. Həmin əsəri, səh.83); *Qara şamlar yurdu-na gedə bilərsinizmi?* (A.Kristi. Həmin əsəri, səh.43).

Bəzən realilər söz birləşməsi şəklində olur. Belə söz birləşməsinin yalnız bir tərəfi tərcümə olunur: *Lap mexaniki Vitus rəqsi kimi* (K.Antil. Yerə enmiş ay, səh.15); *...təəccüblü olmasa da, federal parlamentdə müxalifət Avstraliyanın tikintidə iştirakını tələb edir...* (K.Antil. Həmin əsəri, səh.20).

Sosial realilərin tərcümə problemi onların funksional analoqlarının başqa mədəniyyətdə axtarılması ilə bağlıdır. Bəzən bu problemin bütün mürəkkəbliyi sosial həqiqətin müxtəlif bölgüsündən irəli gəlir. Misal olaraq *middle class* anlayışının «Böyük ingilis-rus lüğəti»ndə izahına diqqət yetirək: Люди среднего достатка, средние слои общес-

тва (средняя и мелкая буржуазия, интеллигенция, служащие, высокооплачиваемые рабочие). Bu kateqoriyanı başqa sistemin məfhumu işığında gözdən keçirərkən başqa sosial sistemin kateqoriyalarını meydana çıxardırıq. Eyni zamanda söz birləşməsi tərkibində bu termin bəzən konkretləşir və rus ictimai-siyasi terminologiyasında eyni mənalı termin alınır: *Upper class - крупная буржуазия // iri burjuaziya; middle class prejudices - буржуазные предрассудки // burjuaziya xürafatı*.

Böyük məsafə ilə ayrılan mədəniyyətlər haqqında söhbət getdiyi hallarda realilərin verilməsi işi daha da çətinləşir. Y.Naydanın qeyd etdiyi kimi, ingilis *common people - sadə insanlar* söz birləşməsinin mayya dilində yalnız qismən təsviri adekvat müqabilini tapmaq mümkün oldu, yəni *qəsəbənin kənarında yaşayan adamlar*, belə ki, Yukatan hind qəbilələrinin mədəniyyətində yaşayış yerinin qəsəbənin mərkəzindən uzaqlığı sosial-iqtisadi statusun göstəricisi hesab olunur.¹

Bəzən ifadə özü-özlüyündə müxtəlif cür şərhə imkan yaradır. L.S.Barxudarov amerikalı yazıçısı Xarper Li adlı nasirin «Ubit perespeşnika» adlı povestinin rus dilinə tərcüməsindən bu tipli ifadəyə belə bir misal gətirmişdir: *Reconstruction rule and economic ruin forced the town to grow* - но закон о восстановлении юга и крах экономики все же заставили город расти.²

¹ E.Nida. Toward a Science of Translating. Leiden, 1964, p.93.

² Л.С.Бархударов. Что нужно знать переводчику. Тетради переводчика. М., 1978, вып. 15, стр.18.

¹ А.В.Федоров. Введение в теорию перевода. М., 1958, стр.140-160.

Bu misalda *Reconstruction rule* söz birləşməsi *правило конструкции* - *bərpa qaydası* mənası verə bilər. Buna əsaslanıb tərcüməçilər ABŞ-da vətəndaş müharibəsindən sonra Cənubun bərpası haqqında qanunun olması barədə presuppozisiya qururlar. Amma ABŞ-ın tarixi ilə daha dəqiq tanışlıq mənanın düzgün şərhinə açar verə bilərdi. Əslində söhbət bərpa dövründən, yəni cənub ştatlarının şimal ştatları ilə vahid dövlət tərkibində birləşdirilməsi məqsədi ilə bərpasından gedir (1865-1877).

Tərcümə prosesində fon biliklərin və situasiyaların düzgün dərk olunması haqqında deyilənlərə yekun vuraraq L.S.Barxudarov belə bir ingilis atalar sözünü nəzərə çarpdırır: *Even homer nods sometimes*. Əgər tərcüməçilər hər yerdə aşağıdakı mütləq şərtlərə əməl etsələr, bu *nods*-lar, yəni, səhvlər az olardı, yaxud heç olmazdı. Mətndəki real situasiyanı, həm də tərcümə olunan mətnlər haqqında söhbət gedən həqiqəti dərk etmək lazımdır. Belə bilik olmadan insan nitqi ümumiyyətlə, başa düşülməz, bunsuz tərcümə ağılaşıqmadır, istər xüsusi, istərsə də ümumi, elmi texniki, yaxud bədii tərcümə olsun. Bunu hər bir tərcüməçi hökmən bilməlidir.¹

Bu deyilənlər onu göstərir ki, real həqiqətə söykənməyən tərcümənin mümkünlüyü inanılmazdır. Bədii tərcüməçi və bədii tərcümə nəzəriyyəçiləri bolqar S.Vlahov və S.Florin «Непереводимое в переводе» adlı məqalədə milli və tarixi kolorit verilməsi ilə bağlı tərcümə

¹ Л.С.Бархударов. Нəмин əsəri. s.22.

səhvlərini təhlil edirlər. Onların gətirdikləri misallar ibrətli və faydalıdır. Məsələn, A.P.Çexovun bolqar dilinə tərcümə olunmuş «Svirel» hekayəsinin adı «Kaval» (bolqar xalq çalğı aləti) kimi tərcümə olunmuşdur. Burada A.P.Çexov mətninə aydın bolqar realiləri daxil edilmişdir. V.Şekspirin avtobiografiyası haqqında K.Hamerlinqin «Der Mann, der Shakespeare» romanında *qilotina* sözü bir neçə dəfə işlənmişdir. Məsələn, Эссекс медленно поднялся по ступенькам к гильотине. Amma onu qeyd etmək lazımdır ki, baş kəsən maşın romanda təsvir olunan hadisədən az qala iki əsr sonra, yəni 1792-ci ildə Fransada burjua inqilabı zamanı doktor Gilyotin tərəfindən kəşf edilmişdir.¹

Orijinalın bədii xüsusiyyətini, tarixi həqiqiliyini saxlayaraq, İ.A.Kaşkinin sözlərilə tərcüməçi özünün «əsrə bir səviyyədə, bir bərabərdə dura bilməsi hüququndan, orijinalı müasirimizin gözü ilə oxumaq hüququndan, obraza müasir münasibət hüququndan imtina edə bilməz. Bununla bərabər o, klassik əsəri yalnız öz zəmanəsi üçün yox, ümumiyyətlə, əhəmiyyətli və aktual edən, tərcüməçinin ona müraciət etməsinə haqq qazandıran həmin əsası və müttəfiqini seçməyə bilməz». O yazır ki, realist tərcümə üç cür, amma əslində vahid sadıqlığı nəzərdə tutur: orijinala sadıqlıq, həqiqətə sadıqlıq, oxucuya sadıqlıq.²

Beləliklə, tərcümə dillərarası və mədəniyyətlərarası

¹ С.Влахов, С.Флорин. Непереводимое в переводе. Реалии. «Мастерство перевода». М., 1970.

² И.Кашкин. Для читателя – современника: статьи и исследования. М., 1977, с.482.

kommunikasiyanın bir istiqamətli və iki fazalı prosesi kimi tərifləndirilə bilər. Tərcümədə ilkin mətn məqsədyönlü tərcümə edilərək ikinci mətn - metatekst yaradılır. Bu da birinci mətni başqa dil və mədəniyyət mühitində əvəz edən proses – tərcümə, ilkin mətnin kommunikativ effektinin iki dil, iki mədəniyyət, iki kommunikativ situasiya arasında fərqlərə əsasən şəklini dəyişdirməklə qurulması ilə səciyyələnən prosesdir.

Realilərin tərcümədə verilməsində tərcüməçi qeydlərinin verilməsi məsələsinə baxaq. Allyuziyaların (üslubi fiqurların) verilməsində bədii əsərlərdə qeydlər, yaxud izah əlavələri verilir. Məsələn, A.Kristinin «Misir sərdaşının sirri» romanının tərcüməçiləri aşağıdakı izahlı qeydlər vermişdir: *manqust* – isti ölkələrdə yaşayan, uzun bədənli kiçik yırtıcı heyvan (səh.3); *Krosstonz* – İngiltərədə varlılar sahib olduqları malikanəyə xüsusi ad verirlər (səh.20); baş *konstebel* - polis rütbəsi (səh.41); *qolf* – İngiltərədə və ABŞ-da yayılmış top oyunu (səh.54); *aksiya* – aksioner cəmiyyəti üzvlərinə verilən qiymətli kağız (səh.67); *sifon* – qazlı sular üçün xüsusi borusu olan qab (səh.86); *narkoman* – mütəmadi olaraq narkotik maddə qəbul edən adam (səh.89); *qara şamlar yurdu* – Puaronun yaşadığı evin adı (səh.99); *maconq* – iki və ya dörd nəfər arasında oynanılan çin oyunudur, kitabda geniş izahı verilir (səh.104).

Burada *sifon*, *aksiya*, *narkoman* sözlərinə aid qeyd verməmək olardı. Bu sözlər bir sıra xalqların dillərində vardır, beynəlmiləl sözlərə çevrilmişdir. Ona görə də

onlara aid tərcüməçinin qeydi bir növ artıqdır. Romanda *Skotlend Yard* söz birləşməsi bir neçə dəfə təkrar olunur. Yaxşı olardı ki, birinci dəfə bu ad çəkilərkən, ona aid belə bir qeyd də veriləydi: *Skotlend Yard (Scotland Yard)* London polisinin, siyasi polisin və axtarış şöbəsinin mərkəzi idarəsi.

M.Parkerin tərcüməsində üslubi fiqura (allyuziya) əməl olunmaması M.Y.Lermontovun «Zəmanəmizin qəhrəmanı» povestində mədəni fonun əsas elementinin əks olunmasına imkan verməmişdir:

На западе пятиглавый Бешту синеет, как последняя туча рассеянной бури. Five-peaked Bestau looms blue in the west like "the last cloud of a dispersed storm". Güman ki, lazım idi: *Like rushkin's Last cloud...*

Bernard Şounun «Mayor Barbara» pyesində aşağıdakı parçanın tərcüməsində allyuziyanın açılması şübhəli qalır:

Undershaft ... My dukats and daughter ... - Andersaft. ...Мои дукаты и моя дочь!

Bu epizodda Andersaft biləndə ki, qızı onun pullarını özü ilə götürüb qaçıb Şekspirin «Venetsiya dəmirçisi» pyesindəki Şeylokun sözlərini sitat gətirir. Bu sitat ingilis dilində geniş yayılmış və bütün ingilislər onu yaxşı başa düşür. Amma çox güman ki, rus oxucularına bu aydın olmayacaq. Burada hökmən tərcüməçinin qeydinə ehtiyac duyulur.

Realilərin bir dildən başqa bir dilə keçməsi üçün ölkələr arasında siyasi, iqtisadi, yaxud mədəni əlaqələrin olması vacibdir. Əgər bunlardan biri həyata keçirsə, onda

bir dildən başqa dilə reali keçməsi haqqında söhbət aparmaq olar.

Realilərin lüğətlərdə verilməsi zamanı yuxarıda verilmiş qaydalardan istifadə olunur. Bu qaydalara bəzən düzgün əməl olunur. Bəzən isə nöqsanlar da nəzərə çarpır.

Bu üsulla tərcümə prosesində ingilis dilindəki, orijinaldakı realinin Azərbaycan dilinin qrafemləri ilə ifadə olunması tələb edilir. Belə çevirmədə ingilis dilinin fonemlərinin Azərbaycan dili ilə uyğun gəlməsi nəzərə alınır. Bəzi səslər üst-üstə düşdüyü kimi, fərqlənmələr də özünü göstərir. Tərcüməçi qarşıya çıxan çətinliyi maksimal oxşarlıq əsasında həll edir.

Məsələn:

...nəfəs alətləri hissəsi pom-tiddi-pom-pom çalanda, skripkaçılar dəstəsi ah-didli-ah-dah çalırlar (Aeroport, səh.271); Bilet almaq istəyən qəşəng geyimli, biznesmenə oxşayan bir kişi irəli əyilərək sakit-sakit danışdı (Aeroport, səh.18); Mülki geyimdəydi, əynində tvid parçasından Harris dəbli pencək və səliqəylə ütülənmiş şalvar olmasına baxmayaraq, bütün görünüşündən mənəmlik yağırdı (Aeroport, səh.29); ...o, rinqdə də, rinqdən kənarında da öz əclaflığı ilə ad çıxarmış bostonlu dəmdəməki xuliqan, təyyarə komandiri Terri O'Heyli ilə döyüşəsi oldu (Aeroport, səh.101); Bu haqq-hesab mənim bosslarımın xoşuna gəlməyəcək! (Aeroport, səh.104).

Burada realilər obyekt dildə verilərəkən mümkün qədər orijinalda səslənməsinə uyğun olaraq verilmişdir.

Tərcümədə çətinlik törədən məsələlərdən biri də onomastik vahidlərin obyekt dildə verilməsidir. Onomastik vahidlərin tərcümədə verilməsi prinsiplərinin təhlili və misallarla izahı, şübhəsiz ki, oxucular üçün maraqlı olar. Bu səbəbdən də həmin məsələ üzərində dayanmağı vacib hesab edirik.

2.1.1. Onomastik vahidlərin transkripsiya və transliterasiya üsulu ilə verilməsi

Tərcümədə onomastik vahidlərin verilməsinin ümumi qanunauyğunluqları, qaydaları hələ işlənməmişdir. Onomastik vahidlər obyekt dildə əsasən transliterasiya üsulu ilə verilir. Transliterasiya dedikdə, bir əlifba sistemi əsasında yazılan mətn (söz, söz birləşməsi, heca, səs) başqa əlifba sisteminə məxsus vasitələrlə əks etdirilməsi nəzərdə tutulur. Adətən transliterasiya başqa xalqlara məxsus şəxs adı, фамилия, çay, şəhər adı və s. kimi xüsusi adları ana dilində əks etdirmək məqsədi güdür.¹

Realilərin obyekt dildə verilməsinin bu üsulu ən əlverişli və düzgün hesab oluna bilər. Belə halda tərcüməçi orijinalın dilini, onun tələffüz və orfoqrafiya normalarını yüksək səviyyədə bilməlidir. «Aeroport» romanının tərcüməçisi hər iki dili yaxşı bildiyindən tərcümə zamanı bu üsuldən məharətlə istifadə edə bilmişdir. Tərcümədə bir

¹ M.İ.Adilov, Z.N.Verdiyeva, F.M, Ağayeva. İzahlı dilçilik terminləri. ... səh.290.

çox onomastik vahidlər Azərbaycan dilində bu üsulla verilmişdir. «Aeroport» romanında külli miqdarda onomastik vahidlər işlənir. Burada ölkə, şəhər, şəxs, ayrı-ayrı şirkət adları, təyyarələrin, minik avtomobillərinin növ və markaları, qəzet və jurnal adları vardır. Bu cür onomastik vahidləri mənalarına və daşdığı vəzifələrinə görə qruplaşdırmaqla təhlil etməyi düzgün hesab edirik:

1. Şəxs adları.

Aeroport romanında bir sıra şəxs adlarına rast gəlirik.

Məsələn:

Memın yanında, qartəmizləməyə nəzarət otağında stol arxasında onun müavini, indi qartəmizləmə işlərinə rəhbərlik edən Dənni Fərrou radiotelefonla qəza qrupunu çağırırdı (səh.5); Bir yandan da, Verron Demerest Melin yəznəsiydi, bacısı Saranın əriydi (səh.14); T - Tanya deməkdi, Tanya Livingston, Trans Əmerikə şirkətinin sərnişinlərə xidmət agentı, Melin şəxsi dostu Tanya (səh.13); Xoşbəxtlikdən, bu dəfə Sindiylə barışmaq üçün imkan vardı (səh.15); Yeddi yaşlı Libbi həmişə tələsirdi, sanki həyatın dayanmadan qaçdığını hiss edir və geri qalmamağa çalışırdı (səh.17); Onda gərək Roy düz altı il mənim qayğımı çəkəydi (səh.31).

«Aeroport» romanında *miss Kurzon, Mel Beykrsfeld, Pətsi Smit, Con Cillers Mencini, Cou Pətroni, Meri, Keyz, Ənson Hərris, Con F.Kennedi, Ueyn Tevis* və s. şəxs adları vardır.

Aqata Kristinin «Mavi qatarın sirri» romanından bir misala diqqət yetirək:

Katrin Van Aldinin birgə nahar etmək təklifindən boyun qaçırdı. Nayton Katrini aşağıda gözləyən maşına qədər ötürdü. Geri döndükdə Payrotla Van Aldini möhkəm söhbət edən gördü (səh.142).

Bu misalların sayını artırmaq olar. Lakin burada verilmiş misallar kifayətdir ki, romanda şəxs adlarının verilməsi haqqında təsəvvür yaransın.

2. Ölkə və şəhər adları.

«Aeroport» romanında bir sıra ölkə və şəhər adları da vardır ki, onlar transliterasiya üsulu ilə obyekt dildə verilmişdir.

Məsələn:

Həmin maşındakı yeməklər üçüncü reyslə birbaşa Los-Anjelesə uçacaq DS-8 təyyarəsinə daşınmalıydı (səh.2); Yükdəşimə bürosunun agentləri tez xarab olan şeylərin dərdini çəkirdilər - Uayominqdən Yeni İngiltərəyə göndərilən isti şitillik gülləri; Alyaskadakı Əncoric şəhərinə yollanması bir ton Pensilvaniya pendiri; İslandiya gedən dondurulmuş lobya; şərq sahillərində tutularaq Şimal qütbü tərəfdən Avropaya çatdırılmalı olan diri dəniz ilbizləri yubanmadan yola salınmalıydı. Bu dəniz ilbizləri günü sabah yerli dənizdən tutulmuş nemət kimi Edinburq və Paris restoranlarının menyusuna daxil ediləcək, hər şeydən xəbərsiz Amerika turistləri həvəslə onu sifariş verəcəkdir (səh.4); Üç-sıfır uçuş zolağının tutulması üzündən dispetçer məntəqəsi uçuşlara ciddi nəzarət etmiş və yaxınlıqdakı Minneapolis Klivlənd, Kanzas-siti, İndionapolis və Denver limanlarından gələn təyyarələrin qəbulu-

nu xeyli azaltmışdı (səh.4).

A.Levinin «Ölümqabağı öpüş» romanından belə bir misala baxaq:

Oğlan Massachusetts ştatının Foll River şəhəri yaxınlığındakı Menasset qəsəbəsində dünyaya gəlmişdi (səh.11).

Verilmiş misallarda ölkə və şəhər adları orijinaldakı tələffüzünə uyğun şəkildə obyekt dilə çevrilmişdir.

«Aeroport» romanında daha bir sıra ölkə və şəhər adlarına da rast gəlinir: *Meysi, Kanzas, Oklahoma, Kolorado, Arkanzas, İlinoy, Midovud* (qəsəbəsi), *Yeni Orlean, Florida, Dallas, Vaşinqton, Çikaqo, Kəlküttə, London, Hyuston, Toronto, San-Fransisko, Nyu-York* və s.

3. Şirkət adları.

«Aeroport» romanında bir sıra şirkət adları da vardır.

Məsələn:

«Qyuryero kontrəktinq inkorporeytid» şirkəti (səh.94); *Yunaytid eəlaynz şirkətinin içində iki yüz adamın yeməyi olan ərzaq maşını hansı uçuş xəttində qər sovuruğunda itmişdi* (səh.3); *Eəro Meksikən şirkətinə mənsub Boinq-707 təyyarəsi yerdən aralanmamış beton yoldan sürüşüb kənara çıxmış...* (səh.3); *Əmerikən eəlaynz şirkətinin təzəcə yumurtadan çıxmış bir neçə min hind toyuğu balasının burada saxlanması xüsusi həyəcan doğururdu* (səh.4); *...Brənnif şirkəti kassasının yanında orta yaşlı, uzun, qızılı saçlı, boynuna şərf dolamış kişi hüdürdən şikayət edirdi* (səh.18); *O, Eə Kənədə şirkəti təyyarəsinin çıxış qapısından aralandığını gördü...* (səh.40); *Eskalatorun ayağında İqən Ceffers avtomobili kirayə verən H...*

Eivis və Neyşnl şirkətlərinin arakəsmələrini göstərdi (səh.150); *Kənədiən pəsifik şirkəti* (səh.155); *Tomas Kuk və oğlanları şirkətinə daxil oldu* (A.Kristi. Mavi qatarın sirri, səh.63).

Bu misalların sayını artırmaq da olar.

4. Təyyarə, avtomobil və gəmi adları və markaları: Bu qrupa daxil olan adlara «Aeroport» romanından misallar:

Məsələ burasındadır ki, üç-sifir uçuş-eniş yolu sıradan çıxmışdı - Eəro Meksikən şirkətinə məxsus Boinq-707 təyyarəsi yerdən aralanmamış beton yoldan sürüşüb kənara çıxmış ... (səh.3); *Qarşıda kiminsə ikimotorlu şəxsi Kessna tıbağası var* (səh.39); *O öz Mercedes-230 sLRoudsterini bayaq evdən aeroporta gəldiyindən xeyli rahat sürürdü* (səh.46); *Onların ardınca nərildəyə-nərildəyə altı yüz at gücündə olan Snoublast gəlirdi* (səh.55); *...böyründə ondan bir az balaca kəsici bıçaqları olan nəhəng Oşkom qartəmizləyəni birinciydi* (səh.55); - *Bir nömrəli maşın, gözləyin, qoy Leyk Sentral Nord keçsin, sonra onun arxasınca sürün* (səh.65); *Yerüstü xidmət dispetçerinin müxtəlif avioşirkət təyyarələrinə verdiyi göstərişlər dinamikdən içəri axırdı: Yunaytid eəlaynz, İstern, Əmerikən, Eə Frans, Flayinq tayqə, Lyufthanza, Brənnif, Kontinental, Leyk sentral, Delta, TVA, Ozark, Eə Kənədə, Alitaliya və Pan Əmerikən* (səh.241); *...vaxtilə sərnəşin təyyarələrinin Şahzadə Meri və Elizabet gəmilərini sıxışdırıb aradan çıxardığı kimi* (səh.63).

Bu sonuncu misalda «Şahzadə Meri» gəmi adının

birinci sözü adekvat tərcümə edilmişdir.

Romanda bunlardan başqa bir sıra təyyarə və maşın markaları adları da vardır: *Brännif* (səh.73); *Leyk Sentral Konveə* (səh.74); *Eə Kənədə Vənquard, Suisser* (səh.74); *Delta, Lyufthənsə* (səh.76); *Konveyer 440; Lir, Feəçayld F-27* (səh.121); *Biç bonanz* (səh.127); *Folksvagen* (səh.119); *Şevrolet* (səh.173); *Pikar* (səh.198); *Byuik Uayldkət* (səh.34); *Ueyko* (təyyarəsi) (səh.34).

5. Kafe, restoran və mehmanxana adları.

Həmin qrup adlara aid «Aeroport» romanından misallar:

Şəhər ayağındakı Leyk Miçiyan mehmanxanasının bərbəzəkli salonunda kokteyl, sonra ziyafət veriləcəkdi... (səh.15); *O'Həqən mehmanxanası beynəlxalq Linkoln aeroportundan bir neçə dəqiqəlik məsafədəydi* (səh.82). Bu sonuncu misaldakı mehmanxananın adı romanın 117-ci səhifəsində iki dəfə *O'Heyqan* formasında verilmişdir.

Daha bir neçə misal:

O, içəridəki taxta skamyalardan birinə oturub, Natalinin səliqəylə bükdüyü qəlyanaltıya əl də vurmamışdı, sadəcə olaraq, gözlərini O'Heyqan mehmanxanası otağının açarına zilləyib, insan beyninin sirri barədə düşüncüdü.

Bizcə, həmin mehmanxananın adı *O'Heyqən* formasında verilsə, sözün ingilis dilindəki tələffüzü saxlanmış olardı.

Daha bir misalla kifayətlənirik: *Sindi Leyk Miçiyan mehmanxanasındakı La salle restoranının salonunda, mət-*

buat nümayəndələri üçün düzəldilən qəbulda tənha dayanmışdı (səh.165) və s.

6. Qəzet və jurnal adları.

«Aeroport» romanından misallar:

Onun şərtləri tez-tez Sandi Taymsda görünürdü (səh.165); *Televiziyadan olan adamlarla söhbətindən sonra Tribyun qəzetində işləyən dostuna zəng vurmuş...* (səh.207); *...Riderz Dicest və Tivi qayda abunə yazılmışdı* (səh.221); *Pravda, Londonda çıxan Tayms və Uoll strit cornell kimi nüfuzlu mətbuat orqanlarında onun çıxışı barəsində müsbət rəylər dərc olundu* (səh.63); *Bu ondan irəli gəlirdi ki, Sindinin Şəhər və kənd qəzetində oxuduğu bir məqalədə qeyd olunmuşdu ki, aktrisalar nadir hallarda Məşhur adamlar haqqında məlumat kitabına düşürlər.* Bu sonuncu misalda qəzetin adı (*Şəhər və kənd*) tərcümə üsulu ilə verilmişdir.

Deməli, romanda qəzet və jurnal adları əsasən transliterasiya üsulu ilə verilmişdir. Lakin bu cür adların verilməsində tərcümə üsulundan da istifadə oluna bilər. Belə halda tərcümənin adekvatlığı prinsipi gerek pozulmasın.

7. İçki və yemək adları.

«Aeroport» romanından misallar: *qabağında çiantı şərabı və cürbəcür yeməklər...* (səh.49); *İçinə Parmezon pendiri qatılmış göbələkli tartlet yeyən Demerest razılıqla mızıldanırdı* (səh.313); *...Cordanın üzü az qala ona uzadılmış üstü kremli bekona toxunacaqdı* (səh.313); *Bir qədəh Dray Sək içkisindən sonra missis Kvansett bütün*

əzalarına yayılan hərarətdən nəşələnmişdi (səh.270); Əksər hallarda biznesmenlər və kommersiya xadimləri uzun sürən səfərlərindən sonra öz rəqibləri ilə ölüm-dirim mübarizəsindən qayıdarkən bir-iki pay viskidən sonra əməlli-başlı sərxoş olur... (səh.208); Sürücü koka-kolasını birnəfəsə başına çəkib, İnezin arxasınca tələsdi — (səh.193); Qven Bifter şərabını götürdü, sonra yerinə qoyub, Kənədiən klab viskisini qaldırdı (səh.108); ...Leyk Miçiqaq mehmanxanasının bərbəzəkli salonunda kokteyl, sonra ziyafət veriləcəkdə... (səh.15)

«Aeroport» romanının tərcüməsində siqaret adı *Malboro* da transliterasiya edilmişdir: *Mel əlini paltosunun cibinə salıb bir qutu Malboro siqareti çıxardı* (səh.44).

Beləliklə, biz yuxarıda realilərin tərcümədə verilmə üsullarından birincisini nəzərdən keçirdik. Realilərin tərcümədə başqa üsullarla da verilməsini ayrıca araşdırmaq məqsədəuyğundur.

2.1.2. Ekzotizmlərin tərcümədə verilməsi üsulları

Bu və ya digər xalqın dilində onun yaşayış tərzi, adət-ənənələri və tarixinin spesifikasiyası ilə bağlı sözlər vardır. Bu cür sözlər bədii təsvirə milli səciyyəvi xüsusiyyət verir. A.S.Puşkinin «Qafqaz əsiri» əsərində *aul*, *kunak* Azərbaycan dilində işlənən *qatso*, *dığa*, *hans*, *müsyö*, *mister* və

s. dilçilikdə «ekzotik sözlər» və ya «ekzotik leksika» adlanır.

Bədii əsərlərdə ekzotik leksikaya tərcümələrdə, başqa ölkələrdən bəhs edən orijinal əsərlərin dilində rast gəlinir. Ekzotik leksikanın təbiəti və onun milli səciyyəsi, bu və ya digər xalqa aid olması ilə şərtlənir. Məsələn, *her*, *kayzer*, *froylayn* kimi sözlər Almanyanın, *mujik*, *lapti* Rusiyanın, *kovboy*, *dollar* ABŞ-ın təsvirində işlənir.

Ekzotik leksikanın bu və ya digər dildə mənimsənilmə dərəcəsi müxtəlif ola bilər. *Spagetti*, *frank*, *stريت*, *qolf* kimi sözlər Azərbaycan dili tərəfindən semantik, qrammatik və fonetik cəhətdən mənimsənilmişdir.

Ekzotik leksikaya aid olan sözlərin məna dairəsi məhdud deyildir. Onların bir sıra semantik qruplarını göstərmək olar: 1)müraciət formaları: *her*, *mister*, *qospodin*, *cənab*; 2)geyim adları: *çuxa*, *papaq*, türkmən dilində *ıçmek*, rus dilində *kaftan*; 3)yemək adları: *xəngəl*, *plov*, *dovğa*, *sandviç*, türk dilində *dönər*; 4)qab-qacaq adları: *sənək*, *güyüm*, *sərnice*, *həvəng-dəstə*; 5)yaşayış yeri, tikili adı: *kottedj*, *qala*, *minarə*; 6)pul vahidləri: *frank*, *dollar*, *lirə*, *sent*; 7)oyun adları: *kriket*, *qolf*, *dirədöymə*, *səkməğac*; 8)milli rəqs adları: *tarantella*, *tərəkəmə*, *vağzal*, *ləzginka*, *çardaş*; 9)yerli bitki və heyvan adları: *turac*, *cüyür*, *qarağac* və s.

Bəzi şəxs adlarını da ekzotik leksikaya aid etmək olar: *Hans*, *Con*, *Mamed*, *İvan* və s. *okey*, *bonjur* kimi sözlər də buraya daxildir.

Ekzotik leksika, adətən, bu və ya digər ölkəyə aid

sözlərin yayılması və onların təkrar olunması ilə daim çoxalır.

Bu və ya digər ölkəyə aid ekzotik leksika bir, yaxud bir neçə dildə işlənir və tərcümə vasitəsilə başqa dillərə yayılır.

Ekzotik leksikanın əhəmiyyəti ondan ibarətdir ki, onlar dilin təsvir imkanlarını genişləndirir, dili zənginləşdirir və daxil olduğu, işləndiyi dili daha ifadəli və çevik edir. Deməli, bu və ya digər dilin lüğət tərkibində «milli xarakterli sözlər» ekzotik leksikaya daxildir.¹

Bunlar əslində realilərin əsas qruplarından biridir. Ekzotizmlər də bir dildən başqa bir dilə tərcümə olunmur. Obyekt dilə orijinalın dilində olduğu kimi gətirilir və obyekt dili zənginləşdirir.

«Aeroport» romanında ekzotik leksikaya aid çoxlu misallar vardır.

Məsələn:

Ledi və centlmenlər, neçə illərdir ki, biz aeroport rəhbərliyi və aviaşirkətlərlə dil tapmağa çalışırıq (səh. 83); *Missis Mossmən hələ bilmirdi ki, özünü necə dolaşmaq işə salıb...* (səh.227); *Madam, mən sizi müvəqqəti tərk edirəm, tez qayıdacağam* (səh.228).

Həmin romandan daha bir neçə misal:

-Axşamınız xeyir, mister Beykersfeld. Miss Livingstonu axtarırsız? (səh.19); *Məncə bir şey düzəldərik, ser* (səh.18); *- O'key!* (səh.25); *-İllinoysdan Romayacan kişi, -Fred*

münasib söz axtarırdı, -çox uzun spagettidir (səh.179).

A.Heylinin «Aeroport» romanının tərcüməsində bir məsələyə də toxunmağı vacib hesab edirik. Belə ki, romanda bir sıra beynəlmiləl sözlərə rast gəlinir. Beynəlmiləl sözlər dedikdə iki və daha artıq dildə eyni mənada işlənən sözlər nəzərdə tutulur.¹

Beynəlmiləl leksikanın ingilis dilindən Azərbaycan dilinə tərcümədə verilmə prinsipləri haqqında B.Hüseynov ətraflı məlumat vermişdir.²

«Aeroport» romanından misallara diqqət yetirək:

Mel ağzınacan dolu kafeyə-nəzər saldı, danışanların hay-küyü qab-qacaq səsinə qarışmışdı (s.25); *Mənim biznesim qanunudur* (s.87); *Ən iri zal isə maraqlı futbol oyunu gedən stadion tribunalarına, ya da Meysidəki müqəddəs bayramqabağı univermağa bənzəyirdi* (s.4); *Dənni idarəetmə pultu arxasında idi...* (s.6).

İngilis və Azərbaycan dillərində formaca və mənaca eyni sözlər vardır. Məsələn, *cacão - kakao, actor - aktyor, agent - agent, macaroni - makaron, metod - metod* və s. Bu qəbildən olan sözlər dünyanın müxtəlif dillərində işlənir. Ona görə də həmin sözlər qrupunu beynəlmiləl sözlər termini ilə adlandırırlar.

Beynəlmiləl sözlərin müəyyənləşdirilməsində mübahisələr olsa da, vahid prinsipə əsaslanan fikirlər də mövcuddur. Yəni vahid prinsip deyəndə, həmin sözlərin

¹ Dilçilik ensiklopediyası. I cild, Bakı, 2006, s.297.

² Б.Г.Гусейнов. Лексико-фразеологические вопросы перевода с английского языка на русский язык..., с.7-8.

¹ N.Xudiyev. Tərcümə ədəbiyyatı ə ədəbi dilimiz..., səh.33.

bir neçə dildə işlənməsinin zəruri olması nəzərdə tutulur. Məsələn, A.Frinta belə hesab edir ki, «internasional termin söz» dünyanın bütün mədəni dillərində işlənən sözdür.¹

O.B.Şaxrayın fikrinə görə bu və ya digər söz bir neçə dildə işlənərsə, onu «internasionalizmlər» sferasına daxil etmək olar.²

M.Ş.Qasımovun fikrincə, «internasional» terminlərə verilən tələb həmin terminlərlə ifadə olunan anlayışın beynəlxalq xarakter daşmasıdır. O, yazır: «...internasional terminlər deyildikdə tam, yaxud qismən ümumi semantikaya malik, yaxud filoloji cəhətdən nəzərə çarpacaq dərəcədə yaxın olan, beynəlxalq əhəmiyyətli anlayışları ifadə edən dünyanın əksər dillərində (o cümlədən qohum olmayan dillərdə) işlənən sözlər nəzərdə tutulur».³ Müəllifin beynəlxalq terminlər haqqında dediyi həmin fikirlər beynəlmiləl leksikanı səciyyələndirir.

Beynəlmiləl sözlər ingilis və Azərbaycan dillərində bu dillərdən birindən o birinin alması nəticəsində, yaxud da hər iki dilin onları başqa üçüncü bir dildən alması nəticəsində işləyə bilər. Qeyd etmək lazımdır ki, bir çox dillərə əsasən latın və yunan mənşəli sözlər keçmişdir. Məsələn, *microscope* - *mikroskop*, *telephone* - *telefon*, *telegraph* - *teleqraf*, *mineralogu* - *minerologiya*, *micron* - *mikron*, *aquarium* - *akvarium*, *acacia* - *akasiya*, *accord* - *akkord*,

¹ А.Фринта. Славянская филология. Сб.статей, ч.1, М., 1958.

² О.Б.Шахрай. К вопросу о смысловых взаимоотношениях интернациональных слов в разных языках. ИЯВШ, М., 1955, №1.

³ М.Ş.Qasımov. Azərbaycan dili terminologiyasının əsasları. Bakı, 1973, səh.140.

academician - *akademik*, *accumulator* - *akkumulyator*, *acrobat* - *akrobat*, *asropolis* - *akropol*, *axiom* - *aksiom* və s.

Deməli, beynəlmiləl sözlər təkmənalı sözlərdir, ona görə də aydındır ki, onlar bir-birlərlə ekvivalentdirlər. Onların tərcümədə verilməsi çətinlik törətmir. Tərcüməçi sözə baxan kimi onun Azərbaycan dilində qarşılığını asanlıqla tapır.

Məsələn:

Sonra yuxarı qalxdı ki, nahar vaxtı geydiyi qırmızı donu geyib qızıl medalyonunu taxsın (A.Kristi. Misir sərdabəsinin sirri, səh.80); - *Altmış beş funt-sterlinq on yeddi şilling* (yenə orada, səh.219). Bu misallarda ingilis dilinin *medallion*, *sterlinq*, *pound sterling*, *shilling* – sözləri Azərbaycan dilində çətinlik çəkilmədən verilmişdir.

Tərcümədə beynəlmiləl sözün Azərbaycan dilində nə qədər yayılmasına və onun tərcümə edilən mətnin üslubuna uyğunluğu nəzərə alınmalıdır.

Bir sıra beynəlmiləl sözlər Azərbaycan dilində geniş işlənir, bəzən isə müvafiq anlayışın ifadə olunması üçün yeganə vasitə olur. Məlumdur ki, *countour* - *kontur*, *conference* - *konfrans*, *coordinate* - *koordinat*, *coruphaeus* - *korifey*, *coridor* - *koridor*, *corrector* - *korrektor* kimi sözlər tərcümə zamanı istənilən mətnə işləyə bilər.

Amma bəzi beynəlmiləl sözlər alınma söz kimi və Azərbaycan dilinə yad söz kimi başa düşülür, onun bu dildə sinonimi vardır. Belə hallarda tərcümədə verilən variantın seçilməsində tərcümə edilən mətnin xüsusiyyətlərini nəzərə almaq lazımdır.

İngilis dilində *absenteeism* sözü rus və Azərbaycan dillərində *absentizm* kimi verilmiş və sözün qarşısında onun Azərbaycan dilində izahı göstərilmişdir: burjua ölkələrində etiraz əlaməti olaraq seçkilərdə iştirak etməkdən və yığıncağa gəlməkdən boyun qaçırmaq¹ – həmin söz elmi səciyyəli mətnlərdə bu mənada işlənir. Lakin bu söz ümumi ədəbiyyada həm də «iş buraxma, işə çıxmamam» kimi mənalarda da işlənir.

Bəzən beynəlmiləl sözlə onun Azərbaycan dilində qarşılığı arasında üslubi, həm də işlənmə fərqi ola bilər: ingilis dilində *industry* – sözü Azərbaycan dilinə *sənaye* kimi tərcümə olunur. Lakin həmin söz ingilis dilində aşağıdakı söz birləşmələri də əmələ gətirir: *farming industry* - *kənd təsərrüfatı*, *shipping industry* - *dəniz və çay nəqliyyatı*.

Bu kimi hallarda, beynəlmiləl sözün tərcümədə işlənməsi mənə səhvinə səbəb olmur, lakin orijinalın üslubuna müəyyən xəta gətirilə bilər.

Keyt Antilin «Yerə enmiş ay» əsərini Q.Bayramov Azərbaycan dilinə tərcümə etmişdir (Bakı, 1955). Həmin əsərdə bir sıra beynəlmiləl söz işlənmişdir. Onlardan bir çoxunu aşağıda qeyd edirik.

Məsələn:

Parliament - *parlament* (səh.12), *yard* - *yard* (səh.16), *federal parliament* - *federal parlament* (səh.19), *astronaut* - *astronavt* (səh.23), *mile* - *mil* (səh.27), *sergeant* - *serjant* (səh.37), *boss* - *bos* (səh.46), *general* - *general* (səh.48),

captain - *kapitan* (səh.53), *computer* - *kompüter* (səh.54), *start* - *start* (səh.54), *telepathy* – *telepatiya* (səh.58), *gramophone* – *qramofon* (səh.62), *emotional* – *emosional* (səh.62), *symposium* – *simpozium* (səh.62), *million* – *milyon* (səh.63), *bar* – *bar* (səh.65), *whisky* – *viski* (səh.66), *hormone* – *hormon* (səh.67), *romantic* – *romantik* (səh.67), *liqueur* - *likor* (səh.71), *cocktail* – *kokteyl* (səh.76), *cyberneticist* – *kibernetik* (səh.52), *doctor* – *doktor* (səh.80), *cigarette* – *siqaret* (səh.84), *atom* – *atom* (səh.90), *rocket* – *raket* (səh.57), *formula* – *formul* (səh.92), *battery* – *batareya* (səh.92), *planete* – *planet* (səh.93), *report* – *raport* (səh.94), *fact* – *fakt* (səh.94), *zone* – *zone* (səh.95), *effekt* – *effekt* (səh.95), *potential* – *potensial* (səh.95), *psychical* – *psixi* (səh.95), *diagnosis* – *diagnoz* (səh.95), *cybernetics* - *kibernetika* (səh.95), *boomerang* – *bumeranq* (səh.97), *agent* – *agent* (səh.98), *microphone* – *mikrofon* (səh.98), *automatic* – *avtomatik* (səh.98), *hypnosis* – *hipnoz* (səh.98), *report* – *raport* (səh.100), *code* – *kod* (səh.100), *ethical* – *etik* (səh.100) və s.

A.Kristinin «Misir sərdabəsinin sirri» əsəri tərcüməçilər qrupu tərəfindən orijinaldan Azərbaycan dilinə tərcümə olunmuşdur (B., 1992). Həmin əsərdə də bir sıra beynəlmiləl sözlərə rast gəlinir. Onlardan bəzilərini qeyd etmək yerinə düşər.

Məsələn:

detective - *detektiv* (səh.10), *captain* - *kapitan* (səh.14), *cognac* – *konyak* (səh.17), *major* – *mayor* (səh.21), *coffee* – *kofe* (səh.22), *velveteen* – *velvet* (səh.23), *billiards* –

¹ Русско-азербайджанский словарь. Баку, 1971, т.1, стр.6.

– *modemozel* (səh.45), *method – metod* (səh.49), *analysis – analiz* (səh.53), *dictaphone – diktafon* (səh.53), *foot – fut* (səh.54), *psycho analysis – psixoanaliz* (səh. 55) və s.

Misallardan göründüyü kimi, dilimizdə bir çox beynəlmiləl sözə rast gəlinir. Bunlardan çoxu bədii əsərlərin, publisistikanın tərcüməsi, bəziləri isə şifahi tərcümə vasitəsilə keçmişdir. Bununla da dilimizin lüğət tərkibi zənginləşmişdir.

2.2.Realilərin izahlı tərcüməsi

Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, bədii tərcümə prosesində tərcüməçi realini obyekt dildə orijinalda olduğu kimi verir. Tərcüməçi belə halda transkripsiya və ya transliterasiya üsulundan istifadə edir. Eyni zamanda, mətnə istifadə olunmuş sözün oxucu üçün qeyri-müəyyən məna daşmasını nəzərə alaraq, tərcüməçi həmin leksik vahidə aid izah verir. İzahın verilməsinə görə bu üsulla tərcüməni iki yerə ayırmaq olar: a)izah səhifənin, yaxud əsərin sonunda verilir; b)izah mətnə verilir.

Bədii əsərin təsir gücü onun oxucunu hansı dərəcədə özünə cəlb etməsi ilə bilavasitə əlaqədardır. Adətən, yazıçı oxucunun fikrini yayındıran, onu mütləqədən ayıra biləcək əlavə informasiyalar verməkdən çəkinir, zəruri hallarda belə informasiyanı ustalıqla mətnin daxilində yerləşdirir.

Yazıçı əsəri hansı dildə yazırsa, həmin dilin daşıyıcıları üçün də nəzərdə tutur. Bədii əsərin yazıldığı dildə istifadə olunan sözlər dilin daşıyıcıları üçün aydın mənələrə malik olur. Sənətkar, əsərin mövzusunda, əhatə etdiyi dövrlərdən asılı olaraq, çətin başa düşülən sözlərdən istifadə etmək zəruriyyətində qaldıqda, həmin sözlərin izahını verir, imkan daxilində də bu cür çatışmazlıqların sayını azaldır. Tərcümə prosesində isə əsər bir dilin verbal işarələr sistemində keçirildiyi üçün obyekt dilin daşıyıcılarına aydın olmayan, mənbə dilə mənsub sözlərin tərcümə mətnində işlənməsini tezləşdirir.

Alınma sözlərin çoxunun tələffüzü və semantikasi oxucuya çətinlik törətdikdə, tərcüməçi bir sıra izahları da əsərə daxil etməli olur.

Təcrübə göstərir ki, realilərə aid izahların kitabın sonunda verilməsi özünü doğrultmur, bədii əsərin təsir effektini azaldır. İzahın kitabın sonunda verilməsindənə, onun səhifənin aşağısında verilməsi daha məqsədəuyğundur.

Bədii tərcümə əsərlərində bu cür izahlara daha tez-tez rast gəlinir. «Aeroport» romanının tərcüməsində də belə qeydlərə, az da olsa, rast gəlinir.

Məsələn:

Hə, əlbəttə! - O Sole Mio! (səh.49); *Qvenin verdiyi açarla bayır qapını açıb içəri girəndə birdən hiss etdi ki, dodaqaltı O Sole Mio mahnısını zümzümə edir, gülümsündü* (səh.49); *Bu italyan mahnısıdır, Ah mənim günəşim, kimi tərcümə edilir. Hələ qırx yaşına çatmamış o, aviasiyanın Balaca Ronaldı hesab edirdi* (səh. 64); *Burada Balaca Ronaldı şotland balladasının qəhrəmanı olduğu göstərilir və onun haqqında əlavə məlumat da verilir: Qorxunc ruhların oğurlayıb eiflər diyarına apardıqları bacısını axtarıb tapır və xilas edir. Nəticədə, lap 4 iyul bayramındaki kimi kəhkəşan yaranmışdı* (səh.100). Bu sonuncu misalda 4 iyul məsələsinə tərcüməçi səhifənin aşağısında belə izah verir: *4 iyul - İstiqlaliyyət günü, ABŞ-in milli bayramı.*

-Bəlkə o, Uistlerin anasıdır? (səh.143); *Ceyms Uistler* (1834-1903) – *Amerika rəssam-eklektiki. Onun «Boz və*

qaranın kompozisiyası» adlı məşhur ana portreti Luvrda nümayiş etdirilir. Gül-çiçək qoxulu xəyallarında Cəkki ilə, Etel və ya Çoanla Yannis limanı yanında və ya Ağ evdəki göldə gəzintilərini, şəkil çəkdiyini aydınca görürdü (səh. 168); *Cəkki, Etel, Con və Yannis prezident Con Kennedinin ailə üzvləridir.* Bu misallarda əsasən romanda rast gəlinən tarixi hadisələr, tarixi şəxsiyyətlər haqqında əlavə izahlar verilir. Bunların da əsas məqsədi oxucuya köməkdir. Romanın 187-ci səhifəsində italyan dilindən olan dörd söz və ifadənin mənası səhifənin aşağısında verilmişdir:

- *Scusi*, - *E troppo romorosa*; - *Si, Se ne vada* (səh. 187). Bu söz və ifadələrin tərcüməsi: *bağışlayın; yaman hay-küy salırsan; bəli; rədd ol* –kimi verilmişdir.

Romanın 245-ci səhifəsində iki tarixi şəxsiyyət haqqında izah verilir: *Vəhşi Mavi Lindberqin musiqi müasiri, Orvill Raytın başının adamlarından olmuş və Hollivud filmində tryuk uçuşunda çəkiliş vaxtı həlak olanacan uçmuşdu* (səh.245). *Çarlz Lindberq* (1902-ci ildə anadan olmuşdur) - 1927-ci ildə Nyu-York-Paris marşrutu ilə Atlantik okeanı üzərindən birbaşa uçmuşdur. *Orvill Rayt* (1871-948) - *Amerika ixtiraçısı, avia-konstruktor və pilot.* Bu misallarda da izahat tarixi şəxsiyyətlər haqqındadır.

Kitabın 294-cü səhifəsində məşhur ingilis kinoaktyoru Əntoni Kuin haqqında da izah vardır.

Romanın 296-cı səhifəsində *por favor* (üzr istəyirəm - ispanca), 297-ci səhifəsində *Es posible* (ola bilər – ispanca)

izah verilir. Romanda verilən bu cür məlumatlardan aydın olur ki, tərcüməçi orijinala sadıq qalır və onu mümkün qədər oxucuya düzgün çatdırmağa çalışır.

Lakin bu cür yüksək səviyyədə tərcümə olunmuş romanda realilərə izah vermək işində tərcüməçi müəyyən səhvlərə də yol verir. Belə ki, romanda bizcə *verst* (səh.86), *koptilion* (səh.169), *tvid* (səh.29), *qallon* (səh.173), *inç* (səh.54), *yard* (səh.60), *düym* (səh.210) və s. kimi sözlərə də səhifənin aşağısında izah verməli idi. Bu sözlərin mənası əksər oxucular üçün məlum deyildir. Belə sözlərin mənası ola bilsin ki, ingilis dilini bilən oxucular üçün aydındır. Amma geniş oxucu kütləsi üçün nəzərdə tutulan bu romanda tərcüməçi tərəfindən səhlənkarlığa yol verildiyi göz qabağındadır. Bu cür nöqsanlar, əlbəttə, tərcümənin dəyərinə təsir edir. Həmin sözlərin işləndiyi cümlələri aşağıda veririk:

...*xeyirli işlərin iyini yeddi verstlikdən alırdı* (səh.86); *Qızı Robertinanın, sonralar isə Libbinin Passavant kotillionunda məşhur İllinoiz qızlarının görünməsi mərasimində debütlərini təşkil etmək istəyirdi* (səh.169); *Yarım inç qalınlığında bərk qar, üç inç qalınlığında yumşaq qar reaktiv təyyarələrin uçuşuna icazə üçün maksimum ölçülərdi* (səh. 54); ... *sanki eyni vaxtda bir neçə yard arxada yerə enən təyyarənin lap yaxınındakı gur işıqları göründü* (səh. 60); *O, 199 sərnişin və iyirmi beş min Birləşmiş Ştatlar qallonu həcmində yanacağı havaya qaldırmağa qadirdir...* (səh. 173); ...*təkcə son iyirmi dörd saat ərzində aeroportda on düym qalınlığında qar yağış*

(səh. 210). Burada *verst*, *inç*, *qallon*, *yard*, *düym* ingilis (Amerikan) ölçü və çəki vahidləridir. Bunların mənası oxucu üçün qaranlıq qalır.

Səhifəaltı izahların verilməsində «Aeroport» romanında bir məsələ diqqəti cəlb edir ki, həmin izahlar yazıçının özünə aiddir. Həmin izahları tərcüməçi də verib. Bu düzgün qiymətləndirilə bilər. Lakin bizim göstərdiyimiz sözlərin və ona oxşar bir sıra sözlərin romanda izahı verilməliydi. Bunu isə tərcüməçi etməlidir. Biz səhifəaltı izahların tərcümədə verilməsinin tərəfdarıyıq və bunu vacib hesab edirik. Bundan tərcümə əsəri qazana bilər.

2.2.1. İzahın qismən səhifə altında və qismən mətn daxilində verilməsi

Realilərin bu şəkildə tərcüməsi də bədii əsərlərdə xüsusi çəkiyə malikdir. Mətn daxilində verilən izah isə tərcüməçiyə aid olur.

«Aeroport» romanından belə bir misala diqqət yetirək: ... *yüklərin üstündə tennis raketləri və qolf oyunu üçün çubuqlar vardı* (səh. 25). Burada *qolf* sözü *qolf oyunu* söz birləşməsində verilmişdir, sonra *çubuqlar* sözü gəlir və bu oyunun çubuqla oynanıldığına işarə edir. Beləliklə, oxucuda *qolf* oyunu haqqında müəyyən təsəvvür yaranır. Deməli, oxucu belə bir informasiya alır: *Qolf* amerikalıların oyunlarından biridir, çubuqla oynanılır. *Qolf* sözünün

tərcüməsi isə müəyyən qədər naməlum qalır.

Romandan daha bir misala müraciət eək: *O, eskimos gödəkçəsinə brünsə də, sifəti soyuqdan göyərmişdi* (səh. 41). Burada *eskimos gödəkçəsi* söz birləşməsi bu tipli gödəkçələrin eskimoslara məxsus olduğunu bildirir.

Daha bir misala diqqət yetirək: *Demerest aeroportdan bir az aralıdakı, pilotlar arasında Stüardessalar kvartalı adlanan dördmərtəbəli binalara sarı gedirdi. Linkoln aeroportundakı müxtəlif aviaxətlərdə işləyən stüardessalar burada yaşayırdılar. Hər bölməni iki, ya üç stüardessa tuturdu və onların hərəsinin öz fərdi otağı vardı. Belə otaqlara stüardessa yuvası adı verilmişdi* (səh. 46). Müasir dilçilik termini ilə ifadə etsək, burada bir abzasdan ibarət mətn verilmişdir. Həmin mətn beş cümlədən ibarətdir. Əvvəlki dörd cümlə, sonuncu, beşinci cümlədə verilmiş *stüardessa yuvası* ifadəsinin izahına həsr olunmuşdur. Bu cür izah yazıçının özünə məxsusdur. Yazıçının realinin mənasını açması, bu sonuncu misalda söz – realinin mənbə dilin daşıyıcıları üçün aydın olmamasına görə, həm də əsərin ideya-estetik məzmununa xidmət məqsədilə edilmişdir. Təbii ki, belə hallarda tərcüməçi realinin verilməsi ilə bağlı əlavə bir iş görmür. O, yazıçının verdiyi izahı tərcümə edir və beləliklə, söz – realinin mənası obyekt dilin daşıyıcıları üçün da açıqlanır.

İzahın mətn daxilində verilməsinə aid daha bir misal verməklə kifayətlənirik: *Ekran tünd göy rəngdəydi və qırx millik radiusda havada təyyarə görünəndə ekranda parlaq göy rəngli nöqtə yaranırdı. Təyyarə hərəkət etdikcə,*

həmin nöqtə də hərəkət edirdi. Hər elə nöqtə üstünə plastmas işarə qoyulurdu. Buranın işçiləri həmin işarələrə cırtan qayığı da deyirdilər (səh.72). Bu mətnə sonuncu cümlədən əvvəl gələn dörd cümlə sonuncu cümlədə işlənmiş *cırtan qayığının* nədən ibarət olmasını aydınlaşdırmağa xidmət edir. Bu da yazıçının məharətinə, onun ustalığına parlaq misaldır.

Tərcümə zamanı səhifə altında verilən tərcüməyə misal olaraq «Aeroport» romanından aşağıdakı cümləni də göstərmək olar:

İki-beş uçuş zolağından qalxan reaktiv təyyarələrin on beşcə saniyə çata biləcəyi məsafədə - Midouvud bəptist kilsəsinin Bazar günü məktəbinin zalında başlanan etiraz mitinqli yarım saatdı davam edirdi (səh. 83). Burada *bəptist* sözünün mənşəyi və onun tərcüməsi və yaranma tarixi haqqında səhifənin aşağısında məlumat verilir: *bəptizm* (yunan dilindəki baptzo – «su ilə xaç çəkirəm» sözündəndir) protestant dininin şaxələrindəndir. XVII əsrin əvvəllərində yaranmışdır.

2.2.2. Realilərin təxmini tərcümə olunması

Belə tərcümə zamanı orijinaldakı söz obyekt dildə yaxın mənanı verən sözlə əvəz edilir. Orijinalda ifadə edilən əşyanın adı ona yaxın, yaxud oxşar əşyanın adı ilə göstərilir.

Realı geyim adını bildirirsə, tərcüməçi obyekt dildə bu

geyimə uyğun gələn, geyimin adını ifadə edən sözdən istifadə edir. Digər leksik-semantik qruplara aid realilər tərcümədə analogi qaydada verilir.

Orijinalda göstərilən predmetlə tərcümə əsərində (obyekt dildə) adı çəkilən predmet tam üst-üstə düşmədiyinə görə realinin bu şəkildə verilməsi təxmini tərcümə adlanır. Belə tərcümə nəticəsində oxucu mənbə dildə hansı sözün, hansı predmeti göstərməsi haqqında məlumata malik olmur və tərcümə əsərində verilmiş sözü müstəqim mənasında qəbul edir. Söylənilən bu nəzəri fikirlərin «Aeroport» romanından seçilmiş misallarla möhkəmləndirilməsinə keçək.

«Aeroport» romanının 30-cu səhifəsində belə bir cümlə vardır:

Tanya limon kətəsindən bir tikə qopardı. Burada limon kətəsi söz birləşməsi təxmini tərcüməyə misal ola bilər. Çünki azərbaycanlılarda *kətə* anlayışı amerikalılarda olan *kətə* ilə mənacə, həm də hazırlandığı ərzağa görə üst-üstə düşür.

Təxmini tərcüməyə aid tipik misal kimi həmin romandan «Şaxta baba» söz birləşməsini göstərə bilərik:

Onları Şaxta babadan alacağıq (səh. 6). Tərcüməçi təxmini tərcümə prinsipinə sadıq qalaraq amerikalıların *Santa Klausunu* rusların *Ded Morozuna* oxşatmış və bunu obyekt dilə *Şaxta baba* kimi çevirmişdir. Bu tərcümə uğursuz çıxmış və ona görə də tənqiddə məruz qalır. Tərcüməçi burada transliterasiya üsulundan istifadə edərək sadəcə olaraq Santa klaus kimi verməli və onu səhifə

altında izah etməliydi. Buna bənzər misal kimi Amerikanın prezidentlərin oturduğu *White House*-nin rus dilindəki *Белый дом*dan tərcümə olunaraq *Ağ ev* kimi verilməsini göstərmək olar: *Prezidentin Ağ evin üçüncü mərtəbəsindəki kabinetində çox xoş, anlaşılıq söhbətləri oldu* (səh.63).

Tərcüməçi «Aeroport» romanında işlənmiş *Tüstülü təpə* (səh.75); *Qızıl gəmi* (təyyarəsi) (səh.96); *Bulud kapitanları* (kafesi) (səh.202); *Bulud üstü pilotlar* (səh.50) kimi söz birləşmələrini tərcümə ilə vermişdir.

Romanın tərcüməsində *Öküz çayı* onomastik vahidi də tərcümə edilərək verilmişdir:

Dördüncü tərəfdən vətəndaş müharibəsindəki iki döyüşdə şöhrət tapmış balaca Öküz çayı axırdı (səh. 119).

Verilmiş misallarda realilər təxmini tərcümə üsulu ilə obyekt dilə çevrilmişdir. Zənnimizcə, realilərin təxmini tərcüməsinə aid verilmiş nümunələr ümumi mənzərəni təsəvvür etməyə və nəticə çıxarmağa imkan yaradır.

2.2.3. Realilərin hiponomik tərcüməsi

Realilərin bu üsulla tərcüməsi zamanı onların növləri arasındakı ekvivalent sözləri müəyyənləşdirirlər. Təbiidir ki, növ ümumi səciyyə daşdığına görə onun adını bildiren sözün bu və ya başqa dildə ekvivalenti olur.

«Aeroport» romanından misallar:

- *Ərzaq maşınıni axtarmağa dörd qartəmizləyən göndərmişik* (səh.6); *Həmin maşının aeroportun uçuş*

mərtəbəsindən aralanıb təyyarəyə tərəf getməsindən az qala iki saat keçirdi (səh.7); Dənninin bir əli qırmızı telefonun üstündəydi, o biri əliylə Melin səylə hazırladığı göstərişlər kitabını vərəqləyirdi (səh.8).

Orijinalda rast gəlinən reali hiponimik tərcümə zamanı üç müxtəlif şəkildə verilə bilər:

a)reali ilə yanaşı növün adı işlədilir: *...özünə parik və Folksvagen maşını almışdı... (səh.221); ...onun Orient şirkətinin Boinq-727 təyyarəsinə o qədər diqqət yetirməsinə ehtiyac yox idi (səh.132);*

b)reali buraxılır, tərcümədə yalnız növ adı istifadə olunur. Məsələn:

O, ayağına batfor geymişdi (səh.198);

c)reali birinci dəfə rast gəldikdə eynilə saxlanılır, ikinci dəfə işləndikdə *a* və *b* bəndlərindən birindəki kimi verilir.

V.S.Vinoqradovun realilərin ayrıca tərcümə üsulu kimi qeyd etdiyi oxşatma üsulunu biz hiponimik tərcümənin xüsusi halı sayırıq. Məsələ burasındadır ki, oxşatma zamanı növ adı deyil, həmin növə daxil olan başqa predmetin (adətən, mənaca yaxın predmetin) adı istifadə edilir.

Məsələn, rus klassiklərinin əsərlərində tez-tez rast gəlinən *izba* realisi *daxma*, *koma* sözləri ilə verilir. Halbuki, bu sözün Azərbaycan dilində qarşılığı kimi *ev* leksik vahidindən istifadə etmək daha düzgün olardı.¹

Beləliklə, biz realilərin ingilis dilində verilməsinin

bədii əsərlərdə rast gəlinən müxtəlif üsullarını nəzərdən keçirdik. Bir çox tədqiqatçılardan fərqli olaraq, Azərbaycan dilində dəqiq qarşılığı olan, yaxud leksik vahid kimi Azərbaycan dilinin aktiv lüğət fonduna daxil olmuş sözləri realilər qrupuna aid etmirik. Dilin tarixi inkişafının müəyyən mərhələsində reali mahiyyəti kəsb edən söz müəyyən dövrdən sonra bu məzmunu itirə bilər.

Məsələn, rus dilindən *церковь* - *kilsə*, *борщ* - *borş* kimi sözlər dilimizin məişət leksikasına daxil olan vahidlərdir.

Məişət leksikasına aid heç də bütün sözlər reali deyildir. Bu və ya digər sözün daha düzgün tərcümə edilməsi, dəqiq ekvivalentinin tapılması fikirləri ümumi səciyyə daşıyır. Daha düzgün tərcümə nədir, yaxud dəqiq ekvivalenti necə başa düşmək olar? Belə suallara cavab vermək üçün orijinaldakı leksik vahidlə tərcümədəki leksik vahid arasındakı münasibəti səciyyələndirən meyarlar müəyyənləşdirilməlidir. Əks təqdirdə, tərcümənin leksik səviyyədə tədqiqi subyektiv xarakter daşıyacaq və açıq problem kimi qalacaqdır. Bunları nəzərə alaraq, bədii tərcümədə leksik səviyyədə ekvivalentlik və adekvatlıq məsələlərinin araşdırılması da buradakı məsələlərin düzgün olmasını təsdiq edə bilər.

¹ Н.Б.Мурадалиева. Красою вечною сиять. Баку, 1986, стр. 91-92.

2.3. Tərcümə lüğətlərində realilərin verilməsi

Realilərin tərcümə lüğətlərində verilməsi lüğətçilikdə aktual problemlərdən biridir.

Bizcə, realilərin tərcümə lüğətlərində verilməsinin ən uğurlu və düzgün üsulu onların transliterasiya üsulu ilə verilməsidir. Sözü qarşısında mötərizədə kursivlə onun izahı da verilə bilər.

Burada biz O.İ.Musayevin redaktorluğu ilə tərtib edilmiş «Azərbaycanca-İngiliscə lüğət»də bir sıra Azərbaycan realilərinin verilməsini izləyəcəyik.

Qeyd edək ki, lüğət 1996-cı ildə çap olunub oxuculara çatdırılıb. Bu lüğət dilçiliyimiz üçün önəmli hadisə hesab oluna bilər. Lüğətdə aşağıdakı realilər diqqətimizi cəlb etmişdir:

düşbərə - dushbara Azerbaijani dumplings;

düşbərəlik ət – boneless meat for dushbara;

düşbərəxana - snack - bar serving dushbara (səh.211);

kabab – kabab / kabob / kebab / cabob;

kabab bişirmək – cook kabab;

kabab çəkmək - spit pieces of mutton on skewers (səh.322). Bu sonuncu frazeoloji ifadədə *kabab* sözü ingilis dilində təsviri yolla bildirilir;

manat – manat/rouble (the Azerbaijan national money) (burada həm realinin özü verilir, onun rus dilində qarşılığı göstərilir, həm də izahı verilir);

qızıl manat – gold manat (səh.385);

manatlıq – one manat note: money valued one manat (iyirmi manat, twenty manat note);

manatlıq – manat;

səkkiz manatlıq – of eight manats, eight manats (səh.385);

molla – mullah, moollah (Moslem / mussulman ecclesiastic);

mollabaşı – head chief of mullahs (Moslems);

mollaxana – Moslem ecclesiastical school (səh.404);

balaban - balaban (a kind of wind instrument);

balabançalan – balaban player;

balabançılıq – the profession of balaban player;

balabançılıq etmək – be a balaban player;

balalayka – balalaika;

balalayka çalan – balalaika player (səh.38);

zurna - zourna (a soft of flute), pipe;

zurnaçı – zourna player, pipe player, piper (səh.263);

kilim – kilim (a tapestry-woven type of rug);

kilimçi - kilim weaver;

kilimçilik - 1. kilim weaving; 2. profession of a kilim-weaver (səh.339).

Gətirilmiş misallardan görüldüyü kimi, Azərbaycan dili realiləri ingilis dilində əsasən, transkripsiya üsulu ilə verilir. Lakin bəzi söz və ifadələrin qarşısında onların ingilis dilində izahı, yaxud müvafiq qarşılığı verilir. Onlardan

bəzilərini yuxarıda qeyd etdik.

Həmin lüğətdə bir sıra Azərbaycan realiləri ingilis dilinə ya tərcümə edilir, ya da onların uyğun qarşılığı ingilis dilində tapılır:

nehrə – churn;

nehrə çalxamaq - churn (səh.419);

çadra – veil, yashmaq;

çadranı atmaq – take off the veil; məc. become emancipated (səh.583);

çarıq – bast sandal;

çarıqçı – bast sandal maker, bast shoe-maker (səh.585);

manqal – brazier;

manqalda yanmaq – burn in the brazier (səh.385);

qatıq – sour clotted milk; Caucasian milk;

qatıq çalmaq – ferment milk (səh.381);

ayran – butter milk;

təndir – oven made in a hole in the earth (səh.514);

çalma – turbon (səh.584);

dəhrə – hook (səh.188);

ney - a kind of a musical instrument like flute (səh.419);

Burada verilmiş misallarda Azərbaycan realiləri ingilis dilində tərcümə yolu ilə verilmişdir. Gətirdiyimiz misallar elə tipik milli sözlərdir ki, onların qarşılığı, ekvivalenti ingilis dilində yoxdur. Götürək *ayran* sözünü, bu söz

ingilis dilinə *butter milk* kimi tərcümə yolu ilə verilmişdir. Burada *butter* sözü *yağ*, *milk* isə *süd* deməkdir. *Çarıq* sözü isə *sandals* /pl./ kimi tərcümə olunmuşdur. *Sandal*-bu söz yunan mənşəlidir *taxta başmaq* deməkdir.

Tərcümə olunmuş realilərin hamısını bu cür təhlil etmək olar. Müşahidələr göstərir ki, həmin realilərin tərcüməsi özünü doğrultmur, oxucuda səhv təsəvvür yaradır. Yaxşı olardı ki, həmin realilər ingilis dilinə transliterasiya ediləydi. Nəticədə ingilis dili zənginləşmiş olardı.

NƏTİCƏ

Müxtəlif dillərdə danışan qəbilə və xalqların bir-birilə iqtisadi və siyasi əlaqə yaratması üçün tərcüməçiyə ehtiyac olmuşdur. Bir-birilə alver həyata keçirən müxtəlif xalqların, şübhəsiz, tərcüməçisi olmuşdur. Şifahi tərcümənin tarixi qəbilə quruluşu dövründən başlayır.

Yazı meydana gəldikdən sonra insanlar yazılı tərcüməyə keçmişlər. Türklərin ilk yazılı ədəbiyyatı V-VIII əsr Orxon-Yenisey kitabələrindən başlanır. Türk xalqlarında yazılı tərcümənin tarixini də həmin dövrdən başlamaq olar.

Tərcüməşünaslıq elmi dilçilik və ədəbiyyatşünaslıq ilə müqayisədə gənc elm sahəsidir. Müxtəlif tədqiqatçılar bu elm sahəsi üçün *tərcüməşünaslıq*, *translatologiya* və *tərcümə nəzəriyyəsi* kimi terminlər işlədirlər. Bu elm sahəsi 20-ci əsrin ikinci hissəsindən formalaşmağa başlamışdır. Bu sahəyə maraq artmış, beynəlxalq konqreslər keçirilmiş, tədqiqatlar aparılmışdır.

Tərcümə haqqında Tsitseron, Demosfen, Lüter, Göte, Puşkin, A.Səhhət və s. kimi dahi söz ustaları fikir söyləmiş və insanlar arasında mədəni, iqtisadi və siyasi əlaqələrin yaradılması üçün bu işin əhəmiyyətini qeyd etmişlər. Tərcümənin qarşısında qoyulan tələblər hazırlanmış və tərcümə işinin elmi əsasları işlənmişdir.

Azərbaycanda tərcümə işinin tarixi çox qədimlərə gedib çıxır. Lakin ilk yazılı tərcümə fars dilindən XI əsrdə edilən bədii tərcümə hesab olunur. İlk vaxtlar tərcümə işi ilə ziyalılar, şairlər, qəzet, jurnal nəşrləri məşğul olmuşlar.

A.Səhhət rus dilindən Azərbaycan dilinə bir sıra tərcümələr etmişdir.

Dünya ədəbiyyatının inciləri Azərbaycan dilinə tərcümə olunmuşdur. Əsrimizin 60-cı illərində dilimizə tərcümə rus dilindən və rus dili vasitəsilə başqa dillərdən olmuşdur. 60-cı illərdən sonra Azərbaycanda Qərbi Avropa dillərindən tərcüməçilər yetişmişdir. Bunların arasında Q.Paşayev, Q.Bayramov, Z.Ağayev, Ç.Qurbanov, V.Hacıyev, H.Əliyev və başqalarının adını çəkmək olar. A.Kristi, A.Levin, S.Moyem, A.Heyli, H.Heyne, Y.V.Göte, K.Antil, F.Şiller, A.Remark və s. görkəmli yazıçıların əsərləri dilimizə orijinaldan tərcümə olunmuşdur.

Bədii əsərlərdə üslubla əlaqədar işlənən, tərcümə olunmayan sözlər tərcüməçiyə çətinlik törədən məsələlərdəndir. Bu cür sözləri üç qrupa bölmək olar: realilər, onomastik vahidlər və ekzotik leksika.

Bu kitabda realilər, onomastik vahidlər və ekzotik sözlərin tərcümədə verilməsi problemi tədqiq olunur. Tədqiqatın yekunu olaraq aşağıdakı nəticələr çıxarılmışdır:

1. Reali dedikdə, milli koloritlə bağlı olaraq hər hansı xalqın dilində işlənən, onun məişəti, milli təsərrüfatı və s. ilə bağlı olan sözlər nəzərdə tutulur.

2. Bir dildən başqa dilə tərcümə zamanı realilərin verilməsinin müxtəlif üsulları göstərilir. Bizcə, realilərin transkripsiya və transliterasiya üsulu ilə verilməsi, yəni onun saxlanması ən düzgün yoldur. Çünki reali bir xalqa, bir ölkəyə məxsus olan sözlərdir və onların adekvat qarşılığı başqa bir ölkədə, başqa bir dildə yoxdur.

İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYAT

Azərbaycan dilində

- Allahverdiyeva E.M. Bədii tərcümənin linqvistik problemləri. Bakı, 1997.
- Qasımov M.Ş. Azərbaycan dili terminologiyasının əsasları. Bakı, 1973.
- Qurbanov A.M. Ümumi dilçilik. Bakı, 1977.
- Qurbanov A.M. Türkoloji dilçilik. Bakı, 1993.
- Səhhət A. Məğrib günəşləri kitabına müqəddimə. 5 aprel 1912-ci il.
- Tərcümə sənəti. Bakı, Elm, 1990.
- Xəlil Rza. Dil, bədii tərcümə və sənətkarlıq. Məqsud Şeyxzadənin bədii yaradıcılığı. Bakı, 1980.
- Xudiyev N. Tərcümə ədəbiyyatı və ədəbi dilimiz. Bakı, 1991.
- Həsənov H.Ə. Müasir Azərbaycan dilinin leksikası. Bakı, 1988.

German dillərində

- Nida S.A. Language structure and translation. Stanford, 1975.
- Nida E., Toward A. Science of translating. Leiden, 1964.
- Reiss K., Verner H.J. Grundlegung einer allgemeinen Translationstheorie. Tübingen, 1984.
- Stolze R. Grundlagen der Textübersetzung. Hiedelberg, 1982.
- Wills W. Übersetzungswissenschaft: Probleme und Methoden. Stuttgart, 1977.

3. Nəzərdən keçirdiyimiz tərcümə ədəbiyyatında K.An-tilin «Yerə enmiş ay», A.Heylinin «Aeroport», A.Kristinin «Misir sərdabəsinin sirri», S.Moyemin «Ay və qara şah», A.Levinin «Ölümqabağı öpüş» kimi əsərlərinin tərcüməsində realilərin tərcümə nəzəriyyəsində verilmiş üsullarına düzgün əməl olunmuşdur. Bu da tərcümələrin uğurlu çıxmasına kömək edən amillərdəndir. Həmin tərcümələrdə orijinalın ruhu saxlanılmışdır. Bu əsərlər elə bil ki, Azərbaycan dilində qələmə alınmışdır. Əlbəttə, bu, Azərbaycan tərcüməşünaslığının nailiyyəti kimi qiymətləndirilməlidir.

4. Tərcümədə çətinlik törədən problemlərdən biri də onomastik vahidlərin və beynəlmiləl sözlərin verilməsidir. Bu qəbildən olan sözlərin orijinalda olan fonetik quruluşunun saxlanması vacibdir və ən düzgün yoldur.

5. Realilərin tərcümə lüğətində verilməsi üsulları da çətin və maraqlı problemlərdən biridir. Bu baxımdan prof.O.Musayevin redaktəsi ilə 1996-cı ildə çapdan çıxmış irihəcmli «Azərbaycanca-ingiliscə lüğət»i diqqəti cəlb edir. Lüğətdə Azərbaycan realiləri düzgün verilmişdir. Ümumi qaydalardan kənara çıxma hallarına rast gəlinmir.

Rus dilində

- Байрамов Г.Г. Синтактико-стилистические вопросы перевода прозы с английского языка на азербайджанский язык. Автореф. канд. дисс. Баку, 1971.
- Бархударов Л.С. Что нужно знать переводчику, - Тетради переводчика. М., 1973.
- Бархударов Л.С. Язык и перевод. М., 1975.
- Виноградов В.С. Лексические вопросы перевода художественной прозы. М., 1978.
- Влахов С., Флорин С. Непереводимое в переводе. Реалии. Мастерство перевода. М., 1970.
- Гусейнов Б.Г. Лексико-фразеологические вопросы перевода с английского на азербайджанский язык. Автореф. канд. дисс. Баку, 1967.
- Кашкин И. Для читателя современника: статьи и исследования. М., 1977.
- Комиссаров В.Н. Слово о переводе. М., 1973.
- Комиссаров В.Н. Теория перевода. М., 1970.
- Кулиев Г.К., Мамедова С.А. Термины переводоведения немецкого языка и способы их передачи на русский язык. Баку, 2005.
- Латышев Л.К. Проблема эквивалентности в переводе. Автореф. докт. дисс. М., 1983.
- Левицкая Т.Р., Фитерман А.М. Теория и практика перевода с английского языка на русский. М., 1974.
- Мастерство перевода. Сборники статей. М., 1959, 1963, 1964, 1965, 1967, 1969, 1970, 1971 (всего 8 выпусков).

Мехдиева Д.Г. Лексико-фразеологического и синтаксические проблемы художественного перевода. Автореф. канд. дисс. Баку, 1986.

Мурадалиева Н.Б. Красою вечною сиять. Баку, 1986.

Найда Ю. Наука перевода. Вопросы языкознания, М., 1970, №4.

Ревзин И.И., Розенцвейг В.Э. Основы общего и машинного перевода. М., 1964.

Рецкер Я.И. Теория перевода и переводческая практика. М., 1974.

Супрун А.Е. Экзотическая лексика. НДВШ. Филол. науки. М., 1958, №2.

Федоров А.В. Введение в теорию перевода. М., 1958.

Федоров А.В. Основы общей теории перевода. М., 1987.

Черняховская Л.А. Перевод и смысловая структура. М., 1978.

Чуковский К.И. Высокое искусство. М., 1964.

Швейцер А.Д. Перевод и лингвистика. М., 1973.

Lügətlər

Adilov M.İ., Verdiyeva Z.N., Ağayeva F.M. İzahlı dilçilik terminləri. Bakı, 1989.

Azərbaycanca-İngiliscə lügət. Bakı, 1996.

Ахманова О.С. Словарь лингвистических терминов. М., 1966.

Большой англо-русский словарь в 2-х томах. Т.І, М., 1987, т.ІІ, М., 1988.

Dilçilik ensiklopediyası, I c. Bakı, 2007.

Русско-азербайджанский словарь. Т.І, Баку, 1971; т. III, Баку, 1978.

Словарь иностранных слов. М., 1964.

Фасмер М. Этимологический словарь русского языка. Т.ІІІ, М., 1987.

Mənbələr

Antil K. Yerə enmiş ay. Bakı, 1985.

Kristi A. Misir sərdabəsinin sirri. Bakı, 1992.

Kristi A. Mavi qatarın sirri. Bakı, 1995.

Levin A. Ölümqabağı öpüş. Bakı, 1998.

Moyem S. Ay və qara şahı. Bakı, 1993.

Heyli A. Aeroport. Bakı, 1988.

MÜNDƏRİCAT

ÖN SÖZ.....	3
GİRİŞ.....	6
0.1. Azərbaycanca tərcümə sənətinin inkişafı tarixindən	6
0.2. İngilis dilində ekvivalentsiz leksika haqqında ümumi məlumat.....	13
<i>I FƏSİL. REALİLƏR VƏ ONOMASTİK VAHİDLƏR....</i>	18
1.1. Realilər.....	18
1.2. Onomastik vahidlər.....	31
<i>II FƏSİL. REALİLƏRİN TƏRCÜMƏDƏ VERİLMƏSİ ÜSULLARI.....</i>	34
2.0. Ümumi məlumat.....	34
2.1. Realilərin tərcümədə transkripsiya və transliterasiya olunması.....	43
2.1.1. Onomastik vahidlərin transkripsiya və transliterasiya üsulu ilə verilməsi.....	53
2.1.2. Ekzotizmlərin tərcümədə verilməsi üsulları.....	60
2.2. Realilərin izahlı tərcüməsi.....	69
2.2.1. İzahın qismən səhifə altında və qismən mətn daxilində verilməsi.....	73
2.2.2. Realilərin təxmini tərcümə olunması.....	75
2.2.3. Realilərin hiponomik tərcüməsi.....	77
2.3. Tərcümə lüğətlərində realilərin verilməsi.....	80
NƏTİCƏ.....	84
İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYAT.....	87

Nəşriyyatın direktoru: professor Nadir Məmmədli

Yığılmağa verilmiş 04.08.2008.

Çapa imzalanmış 11.10.2008.

Şərti çap vərəqi 5,7. Sifariş № 463.

Kağız formatı 60x84 1/16. Tiraj 500.

*Kitab «Nurlan» nəşriyyat-poliqrafiya müəssisəsində
hazır diapozitivlərdən çap olunmuşdur.*

E-mail: nurlan1959@gmail.com

Tel: 497-16-32; 050-311-41-89

Ünvan: Bakı, İçərişəhər, 3-cü Maqomayev döngəsi 8/4.